

Rietveldprijs
1993

*Bouwen aan
de stad Utrecht
1991-'92*

INHOUD

- Bouwen, praten en prijzen *door Pieter Singelenberg* bladzijde 3
Rietveldprijs 1993 *Juryrapport* bladzijde 4
Bouwen aan de stad Utrecht 1991-'92 *gefotografeerd door*
Kim Zwarts bladzijde 9-27
De rol van de opdrachtgever *Dankwoord van Abel Caben,*
uitgesproken bij het ontvangen van de Rietveldprijs 1991
bladzijde 29
Theo Bosch *door Rainer Bullborst, fotografie Cary Markerink*
bladzijde 31
Een notitie over gemeentelijk architectuurbeleid
door dr. ir. N. de Vreeze bladzijde 37
Een stad met tien burgemeesters: stedenbouw in het stadsgewest
Utrecht *door Paul Meurs* bladzijde 41
Stadskaart met de voor de Rietveldprijs 1993 voorgedragen
gebouwen bladzijde 46-47

Afbeelding op keerzijde: woningbouw Aartsbisschop Romerostraat,
Thomas Masarykstraat en omgeving (Voordorp), ontwerp Theo Bosch;
fotografie Kim Zwarts

Deze publikatie is verschenen ter gelegenheid van de uitreiking van de Rietveld-
prijs 1993 en is mogelijk gemaakt door een bijdrage van het

Bouwfonds Nederlandse Gemeenten

De Stichting Rietveldprijs wordt verder ondersteund door de Gemeente Utrecht
en het Ministerie van WVC.

Samenstelling: Ludger Smit, Utrecht

Grafische vormgeving: Joost van de Woestijne, Utrecht

Druk: Veenman Drukkers, Wageningen

© 1993 Stichting Rietveldprijs, Utrecht, Uitgeverij Thoth, Bussum, en de
betreffende auteurs en fotografen. © 1993 Kaart van Utrecht (bladzijde 47):

Dienst Ruimtelijke Ordening, Gemeente Utrecht.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt

zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij Thoth,

Prins Hendriklaan 13, 1404 AS Bussum. No part of this book may be

reproduced in any form without written permission from Uitgeverij Thoth,

Prins Hendriklaan 13, 1404 AS Bussum, The Netherlands.

 **UITGEVERIJ
THOTH**

ISBN 90 6868 077 3

De eerste uitreiking van de Rietveldprijs in 1991 was een feestelijk gebeuren, dat werd voorafgegaan door een studiebijeenkomst in het bekroonde gebouw van Abel Cahen en werd gevolgd door een tentoonstelling van de genomineerde werken in het Centraal Museum van Utrecht. Een publikatie met ondermeer het onverkorte juryrapport en een voortreffelijke foto-reportage is de elegant uitgevoerde herinnering aan die dag. Het bestuur was tevreden, maar zag tegelijkertijd in dat het voortbestaan van de prijs een volharding vergt, die de eerste keer nog niet opgebracht behoefde te worden. Het is opmerkelijk dat de Rietveldprijs niet uit de aandacht verdween en dat zij in de afgelopen twee jaren nogal eens genoemd werd bij het opleveren van een nieuw gebouw. Van het grootste belang is dat de gemeente Utrecht het werk van de stichting met hartelijke instemming bleef steunen. Opvallend is dat andere gemeenten belangstelling voor participatie tonen.

Inmiddels zijn er twee jaar verlopen en gebouwd werk uit 1991 en 1992 moest nu beoordeeld worden voor de Rietveldprijs 1993. Er werd een nieuwe jury benoemd om zelfs de schijn van voorspelbare beoordeling te vermijden. Zij bestond uit de architecten Gunnar Daan en Sjoerd Soeters en de architectuurcriticus Hans van Dijk. Antonio Salvatore en Caroline Sillem fungeerden wederom als toegevoegd-secretarissen. Op de Dag van de Architectuur van dit jaar werd bekend gemaakt, dat de prijs uitgereikt zal worden aan Theo Bosch voor diens woningbouw in de Utrechtse wijk Voordorp. De jury was unaniem in dit voorstel, dat het bestuur van de Stichting Rietveldprijs even eensgezind overnam. De criteria en de werkwijze van de jury zijn in haar rapport zorgvuldig geformuleerd. Uit het resultaat blijkt dat zij in dit geval grote waardering had voor het ordenend beginsel in het gehele complex van Theo Bosch, waardoor 'de ontspannenheid van het landleven [...] op bewonderenswaardige wijze gehandhaafd' wordt. Dit is geen geringe verdienste van een stadswijk.

Voordorp ligt aan de rand van Utrecht en deze situatie deelt het met veel nieuwbouw. Dit bleek ook in 1991 het geval te zijn en hierbij werd toen gezegd dat Utrecht en de omringende gemeenten meer en meer verweven raken. Er werd ook gewezen op het over en weer gebruiken van recreatieve, culturele en praktische voorzieningen. Nu, in 1993, bleek nog duidelijker dat heel veel zich bij gemeentegrenzen afspeelt, waarbij de gedachte opkomt dat het eigenlijk willekeurig is om de beoordeling ten behoeve van een prijs voor architectuur en stedenbouw bij die grenzen te staken. Het zou juister zijn om de werkzaamheden te verruimen, omdat

het in wezen om een groot ondeelbaar gebied gaat. De Stichting Rietveldprijs zou door haar werk een gunstige invloed kunnen uitoefenen op de organische ontwikkeling van de regio.

Effectieve steun van de hierbij betrokken gemeenten zou onontbeerlijk zijn. Maar wij moeten niet alles aan de besturen overlaten. De samenleving in Midden-Nederland zou de discussie over architectuur en de inrichting van de openbare ruimte met meer inzicht en zelfbewustzijn tegemoet moeten treden. De Stichting Rietveldprijs biedt hierbij de helpende hand door de opzet van haar programma waarin de deelneming van de samenleving een der hoofddoelen is. Wij hebben dan ook het vaste voornemen om over twee jaar weer met een prijs, een studiedag met discussie, een tentoonstelling en een publikatie bij u terug te komen. Wij blijven hierbij op uw medewerking rekenen.

Pieter Singelenberg
voorzitter Stichting Rietveldprijs

Bouwen, praten en prijzen

Juryrapport

De jury van de Rietveldprijs 1993 bestond uit de architecten Gunnar Daan en Sjoerd Soeters en de architectuurcriticus Hans van Dijk. Ze heeft secretariële ondersteuning ontvangen van Antonio Salvatore en Caroline Sillem. De jury heeft drie keer vergaderd en is unaniem tot een voordracht gekomen.

Het werkgebied Alvorens verslag te doen van haar werkwijze, bevindingen en conclusies wil de jury deze gelegenheid benutten om iets te zeggen over het werkgebied van de Rietveldprijs, anders gezegd, de geografische grenzen waarbinnen een gebouw, een openbare ruimte, een stedenbouwkundig geheel of een anderssoortig gerealiseerd, ruimtelijk project zich moet bevinden om voor bekroning in aanmerking te komen.

De grenzen van het werkgebied vallen tot nu toe samen met die van de gemeente Utrecht. De stad Utrecht ligt beklemd tussen grootschalige, infrastructuurle werken zoals autowegen en kanalen. Maar belangrijker nog is dat de bebouwde kom zich in bijna alle richtingen tot aan de gemeentegrenzen uitstrekt. Nieuwe bouwlocaties in de agglomeratie zullen zich in de toekomst daarom eerder op het grondgebied van naburige gemeenten aandienen dan op dat van de provinciehoofdstad zelf. Ook de herstructureringsoperatie op het voormalige terrein van het Academisch Ziekenhuis Utrecht zal binnen afzienbare tijd zijn voltooid, terwijl nieuwbouw voor het hoger onderwijs en de gezondheidszorg in De Uithof zich niet eindeloos zal voortzetten.

Het is dan ook niet ondenkbaar dat toekomstige jury's geconfronteerd zullen worden met een beperkt aantal kandidaten voor de Rietveldprijs. Dankzij haar naamgever, maar vooral ook door de hoogte van het prijzengeld, is de nog jonge Rietveldprijs een binnen de Nederlandse verhoudingen prestigieuze, regionale architectuurprijs. Het kwaliteitsniveau dat deze en de vorige jury bekronenswaard hebben geacht zal in de toekomst wellicht als referentie gaan fungeren, zowel bij het publiek als bij de vakgemeenschap, het bestuur van de Stichting Rietveldprijs en de door haar te benoemen jury's.

Wanneer echter de kandidaatstelling voor deze prijs wordt beperkt door de huidige, administratieve grenzen en geen gelijke tred houdt met het feitelijke verstedelijkingsproces dat zich vooral daarbuiten voltrekt, kunnen toekomstige jury's voor het dilemma komen te staan om ofwel hun kwaliteitsnormen te verlagen, ofwel de prijs in het geheel niet toe te kennen. Met geen van beide alternatieven is het doel van de Stichting Rietveldprijs gediend. De jury wil daarom het bestuur van harte stimuleren in zijn pogingen het openbaar bestuur van naburige gemeenten en wellicht de provincie te interesseren voor de doelstelling van de Stichting Rietveldprijs, namelijk het 'door middel van openbare discussie bevorderen van de kwaliteit van de gebouwde omgeving'.

Criteria Deze doelstelling heeft de jury er mede toe gebracht om, in tegenstelling tot de jury van 1991, vooraf géén expliciete criteria te willen formuleren. De jury is er op uit geweest om een 'spraakmakend' object te bekronen. Bij de bestudering van het ingezonden documentatiemateriaal en bij bezoeken ter plaatse is steeds van gedachten gewisseld, waarbij duidelijk werd welke kwaliteiten de jury van belang achtte, zowel in positieve als in negatieve zin. De jury heeft de mate waarin ze zelf tot een levendige discussie werd verleid, opgevat als een graadmeter voor het 'discussiebevorderende' karakter van hetgeen ter beoordeling voorlag. Het juryrapport vormt een reconstructie van deze discussies.

Deze werkwijze heeft het voordeel dat juryleden hun criteria formuleren tijdens de confrontatie met het werk zelf. Het laat de ruimte om zich door het aanschouwen te laten verrassen. Immers, soms draagt een werk zelf criteria aan die de impliciete maatstaven van de beschouwer uitdagen, nuanceren of zelfs onderuit halen. Een onbevangenheid die dit mogelijk maakt heeft de jury als houding willen koesteren.

Werkwijze Voorafgaand aan het jureringsproces is in de publiciteit aandacht gevraagd voor de Rietveldprijs 1993. Daarbij werd het publiek opgeroepen om mogelijke kandidaten aan de jury kenbaar te maken. Dit heeft geresulteerd in twintig nominaties, elk voorzien van een soms royale hoeveelheid documentatiemateriaal. Daarnaast heeft de jury nog suggesties gevraagd bij personen die geacht werden de Utrechtse situatie goed te kennen. Hieruit is nog één nominatie voortgekomen, die echter buiten mededinging moest blijven omdat het om een gebouw ging dat in de werkingsperiode van de prijs nog niet was voltooid.

Opvallend was dat bijna tweederde van de genomineerde projecten zich bevond op de vijf belangrijkste bouwlocaties van Utrecht, te weten de kantorenparken Rijsweerd-Noord en Rijsweerd-Zuid, de woonwijk Voordorp, de Uithof en de herstructureringslocatie langs de spoorlijn, waar vroeger het Academisch Ziekenhuis Utrecht was gevestigd (het voormalig AZU-terrein).

Even opvallend was dat, evenals twee jaar geleden, het bij alle genomineerde projecten om gebouwen en verbouwingen ging. Stedebouwkundige ensembles, parken, inrichtingen van openbare ruimte en landschapsinrichting krijgen binnen de Nederlandse vakwereld steeds meer belangstelling, maar in geen van deze categorieën zijn projecten voorgedragen. Ook anderszins heeft de jury ze niet binnen haar gezichtskring ontwaard (het inrichtingsplan en het kunstwerk in Rijnsweerd-Noord waren nog niet voltooid en lagen daarom niet ter beoordeling voor). De jury meent echter dat er in een stad als Utrecht kansen en uitdagingen genoeg zijn om de openbare ruimte te verbeteren en spreekt er haar zorg over uit dat daartoe kennelijk nauwelijks initiatieven worden genomen, noch door de daartoe bevoegde institutionele opdrachtgevers, noch door de gemeentelijke diensten. Hoe het beslist niet moet is te zien aan de Aartsbisschop Romerostraat in Voordorp, waar trottoirs, parkeerstroken, rijbanen, variatie in plaveisel en dergelijke gezamenlijk veertien parallelle stroken opleveren: wat in de stedenbouw doorgaans met het woord 'profiel' wordt aangeduid is hier vooral een verlaten slagveld waar kennelijk een heftige, ambtelijke competentiestrijd is uitgevochten.

De eerste ronde Tijdens de eerste bijeenkomst meende de jury dat ongeveer een derde van de genomineerde projecten niet voor bekroning in aanmerking kwam. Ze zijn daarna toch bezocht omdat de jury haar op grond van documentatiemateriaal gevormde oordeel wilde toetsen. Geen van deze bezoeken heeft er echter toe geleid dat de jury haar aanvankelijke oordeel heeft herzien.

Bij geen van deze projecten kon de jury zich voorstellen op welke wijze ze de discussie over de kwaliteit van de gebouwde omgeving zouden kunnen bevorderen. Evenmin meent ze dat het nodig is deze projecten nader te becommentariëren. Het gaat om de volgende werken:

- 20 **Seniorenhuisvesting 'Park Welgelegen'** Leidseweg 140
(Oog in Al)
Ontwerp: Buro Op ten Noort-Blijdenstein bv, Utrecht
Opdrachtgever: Stichting Den Bouwacker
- 19 **Faciliteitengebouw** Heidelberglaan (De Uithof)
Ontwerp: Van Boekholt Architecten Associatie, Den Haag
Opdrachtgever: Rijksuniversiteit Utrecht
- 18 **Enghlenschild**, verbouwing hospitaalgebouw tot woningen
Arthur van Schendelstraat
Ontwerp: Prof. J. van Stigt, Amsterdam
Opdrachtgever: Amstelland Vastgoed bv

- 17 **Kantorencentrum Utrecht** Arthur van Schendelstraat
Ontwerp: Van den Oever Architecten bv, Amstelveen
Opdrachtgever: Amstelland Vastgoed bv
- 16 **Eengezinswoningen** Tulagstraat (Voordorp)
Ontwerp: P. P. Hammel, Rotterdam
Opdrachtgever: Bouwfonds Nederlandse Gemeenten
- 15 **Dubbele woonhuizen** Chico Mendesstraat (Voordorp)
Ontwerp: MVB, Apeldoorn (hoekwoningen in samenwerking met Architectenbureau Van Tilburg, Rotterdam)
Opdrachtgever: Bouwbedrijf Nikkels, Bouwfonds Woningbouw
- 14 **Kantoorgebouw** Newtonlaan 85 (Rijnsweerd-Noord)
Ontwerp: Bureau voor architectuur en stedenbouw Schiller, Maarssen
Opdrachtgever: Van den Bruele & Hugenholtz

De kantorenparken in Rijnsweerd

Het laatstgenoemde gebouw bevindt zich in het kantorenpark Rijnsweerd-Noord, dat zijn voltooiing nadert. Over de stedebouwkundige complicaties waartoe dit soort kantoren- en bedrijvenparken aanleiding geven zijn door de jury van twee jaar geleden al behartenswaardige opmerkingen gemaakt. Over de architectuur van de gebouwen op dit soort locaties wordt in het algemeen op meewarige toon gesproken. Tot op het niveau van de regeringsnota 'Ruimte voor Architectuur' wordt de architectuur van bedrijfsgebouwen op snelweglocaties opgevoerd als het schoolvoorbeeld van hoe het niet moet. De overdaad aan ontwerpenergie die wordt aangewend om de representatiebehoefte van de opdrachtgevers te bevredigen, leidt kennelijk niet tot een inreisvisum voor het domein van de 'architectuur met een grote A', dat wordt gekenmerkt door intelligentie, een hoog beschavingsniveau en goede smaak. Toch is het zo dat het kantoorgebouw een veel voorkomende ontwerpopgave is waarop de architect een antwoord moet geven. Het benadrukken van de eigen individualiteit van deze gebouwen leidt de ontwerpers echter af van het ontwikkelen van een algemene standaard. In Rijnsweerd-Noord is het de jury opgevallen dat er wel degelijk een aantal typologische kenmerken zijn die daartoe aanleiding zouden kunnen geven. In de eerste plaats is er de inrichting van het maai-veld, waar het pad naar de ingang, de gedeeltelijk bovengronds aangelegde parkeergarage en de siertuin een vaak onbeslist gevecht aangaan. Ten tweede is er veel werk van gemaakt om de plaats van de ingang te benadrukken. In Rijnsweerd-Noord is dat probleem des te nijpender omdat het stedebouwkundige gelid ervoor heeft gezorgd dat de meeste gebouwen

loodrecht op de ontsluitingsweg zijn geplaatst en de ingang – doorgaans in het midden van de lange gevel – daardoor aan het oog wordt onttrokken. Het formele geweld om dit te compenseren wordt vaak gevolgd door een anticlimax bij degenen die eenmaal binnengetreden zijn. In veel gevallen ontbreekt een royale entreerimte, waar de collectieve identiteit van het kantoorgebouw gestalte zou kunnen krijgen.

In de twee kantorenparken in Rijnsweerd vraagt de jury aandacht voor vier gebouwen.

- 13 **Kantoor Moret, Ernst & Young** Varrolaan 100 (Rijnsweerd-Noord)
 Ontwerp: De Jong, Hoogveld, De Kat Architecten, Utrecht
 Opdrachtgever: Projectgroep Oost, Arnhem

In zijn soort is dit een keurig gebouw. Het is sympathiek in zijn neutraliteit. Maar daardoor wordt het ook enigszins het slachtoffer van zijn stedenbouwkundige situering: als beëindiging van de middenas is zijn zichtbaarheid, en ook die van de ingang, optimaal. Het drama ter weerszijden van deze as zou hier best een bekroning mogen hebben, maar dat gegeven is niet opgepakt. Het gebouw wil bemiddelen tussen de bouwhoogten ter linker- en ter rechterzijde van de as, maar doet dat op weinig overtuigende wijze. Wel heeft het een entreehal met de juiste maat.

- 12 **Impact kantoor** Euclideslaan 2 (Rijnsweerd-Noord)
 Ontwerp: Architectenbureau Cees Dam, Amsterdam*
 Opdrachtgevers: Heijmerink Bouwmij, Utrecht en De Steltenburg, Leusden

De vormgeving van dit gebouw verradt het eigenzinnige maar met overtuiging toegepaste handschrift van de architect. Het is een stedelijke architectuur, met referenties aan Renaissance-paleizen. De ingang, die hier wel aan de toegangsweg is gelegd, is relatief bescheiden, maar wordt benadrukt door de met een gebogen glasgevel omhulde trap- en liftkoker daarachter. De vide op die plek en die welke zich in het midden van het gebouw bevinden zorgen ervoor dat de plaats van de individuele kantoorvertrekken binnen het geheel van het gebouw steeds helder is.

- 11 **Kantoor** Archimedeslaan (Rijnsweerd-Zuid)
 Ontwerp: Architectenbureau Cees Dam, Amsterdam*
 Opdrachtgever: Multi Vastgoed, Gouda

Dezelfde architect als die van het laatst genoemde gebouw heeft zich hier veel terughoudender opgesteld. Met zijn poort markeert het gebouw de ingang van het gehele kantorenpark Rijnsweerd-Zuid. Maar de huid van dit gebouw is eigenlijk het enige opmerkelijke aspect ervan. De vensteromrandingen en puien vallen weg achter het natuurstenen scherm, waarin messcherp de openingen zijn uitgesneden. Helaas ontbreekt op andere plaatsen een soortgelijke nauwkeurigheid van de detaillering.

- 10 **Volmacgebouw** Daltonlaan 300 (Rijnsweerd-Zuid)
 Ontwerp: Zwarts & Jansma, bureau voor architectuur en productontwikkeling, Abcoude
 Opdrachtgever: Multi Vastgoed, Gouda

Dit kantoorgebouw verdient wellicht een 'prix de courage'. Het getuigt in alles van de bevlogen dromen die de architecten hebben gehad bij het ontwerpen ervan. Het is dan ook jammer te moeten constateren dat de realiteit van de projectontwikkeling er zich even duidelijk in aftekent als de botten door de huid van een uitgehongerd beest. Er wordt de indruk gewekt dat de schuine steunberen een dragende functie hebben, terwijl ze in werkelijkheid slechts stabiliteit verlenen aan het op dragende gevels en interne kolommen rustende kantoorgebouw. Tektonisch wordt de beschouwer op het verkeerde been gezet omdat deze zogenaamde steunberen met een dunne huid zijn bekleed. In dit gebouw is een krachtig architectonisch en bouwtechnisch concept geprojecteerd op de banale werkelijkheid van het bouwen, die zich er niet aan laat onderwerpen.

Gebouwen in de bestaande stad

De vier hierna te behandelen projecten zijn bijzonder uiteenlopend van aard, schaal en ambitieniveau. Ze hebben slechts gemeen dat ze in een bestaande omgeving zijn ingepast en geen onderdeel uitmaken van een uitbreidingsplan of een herstructureringsgebied.

- 9 **Hojel City Center** hoek Croeselaan en Graadt van Roggenweg
 Ontwerp: Architectengemeenschap Van den Broek en Bakema, Rotterdam
 Opdrachtgever: Nationale Nederlanden Vastgoed nv

* De projecten van Cees Dam zijn op zijn verzoek niet afgebeeld in deze publikatie.

Dit gebouw markeert de ontmoeting tussen het Jaarbeursterrein en de oude stad. De toren fungeert als oriëntatiepunt dat de ligging van een belangrijke verkeersknoop aanduidt. Voor wie het gebouw langs de Croeselaan benadert, werkt dit overtuigend. Komend vanaf de invalsweg wekt de toren eerst misverstanden over de stedelijke structuur, die later worden weggenomen door het middelhoge deel van het complex, dat de bocht in de weg volgt. Mede dankzij het modieuze effectbejag in de vormgeving van de toren is het gebouw misschien nog het meest te waarderen vanuit de rijdende auto. Wie zich er te voet dichtbij waagt, moet constateren dat er weinig te beleven valt. De gevel is sober en verzorgd gedetailleerd, maar heeft ook zinledige elementen, zoals het metalen luifeltje. De hal aan de voet van de toren is niet misplaatst, maar schiet door zijn overdaad en overmaat zijn doel voorbij. Er is hier veel geld gespendeerd, maar men vraagt zich af of het niet beter had kunnen worden aangewend voor een wat ontvankelijker openbaar milieu op en langs de plint.

- 8 **Woningbouw** Keizerstraat 14-16
 Ontwerp: Sluimer & Van Leeuwen, Utrecht
 Opdrachtgevers: BAM Vastgoed, Deventer (restaurant), Bouwgroep Ouwe Gouwe, Gouda (nieuwbouw)

Dit bescheiden woningbouwproject omvat de restauratie van twee panden aan de Keizerstraat en een nieuwbouw op een binnenterrein tussen de Keizerstraat en de Drift. In het hart van de oude stad is een plezierig woonmilieu ontstaan. Vier nieuwbouwwoningen zijn toegankelijk via een royale trap en een entreepleintje. De plaatsing van de woonvertrekken boven de slaapverdieping buit de mogelijkheden van deze locatie op verstandige manier uit. De architectuur is niet spectaculair en dat hoeft hier ook niet. De detaillering had echter iets minder robuust kunnen zijn, waardoor het gebouw boven het niveau van het 'ordentelijke' en 'keurige' was uitgestegen.

- 7 **Uitbreiding woonhuis Pemmelaar-Groot** Oudwijkerlaan 33
 Ontwerp: Bertus Mulder, Utrecht
 Opdrachtgever: Familie Pemmelaar-Groot

Op de schaal openbaar-privé is dit project de meest intieme ruimte van alle genomineerde kandidaten. Strikt genomen bestaat het uit het een meter naar achteren verplaatsen van de achtergevel, het toevoegen van een paviljoentje en het herinrichten van de tuin. De liefde van de opdrachtgever voor de Japanse cultuur was een bepalende factor bij het ontwerp. Dit is af te lezen aan de relatie tussen binnen en buiten en het tuinontwerp, maar

helaas minder in de mate van verfijning in constructie en detaillering van de nieuwe gevel.

- 6 **Warmteoverdrachtstation** Offerhausweg
 Ontwerp: J. C. Meulenbelt en J. B. van Grunsven, Utrecht
 Opdrachtgever: nv Energieproductiebedrijf UNA

De behuizing van een pompstation voor de stadsverwarming getuigt in één oogopslag van de ambitie van beide architecten, namelijk zich te willen meten met de naamgever van deze prijs. De geometrische pui-indelingen en het spel van gesloten vlakken en glaspartijen, die het latere werk van Rietveld kenmerken, vormen echter wel een genre dat men zorgvuldig moet beheersen. In dit gebouwtje gaat helaas het een en ander mis. De thema's lijken lukraak te zijn toegepast. De manier waarop gepoogd is de horizontale lijnen te laten doorlopen houdt geen rekening met de dikte van het dakpakket, zodat een klein blokje in de dakrand het noodzakelijke sprongetje moet verdoezelen. De dienstingang met haar luifeltje doet wat potsierlijk aan vergeleken bij de elders in het gebouwtje nagestreefde strengheid.

- 5 **Sint Victorschool** Noteboomlaan 137
 Ontwerp: De Jong, Hoogveld, De Kat Architecten, Utrecht
 Opdrachtgever: Henriëtte Beyart-Dros Stichting voor katholiek LOM onderwijs

Het oorspronkelijke, door brand verwoeste gebouw is vervangen door twee reeksen klaslokalen met respectievelijk één en twee bouwlagen. Daartussen bevindt zich een v-vormige hal, die dankzij de ruimtelijke vormgeving, de lichttoetreding en het schuine, in een punt uitlopende dak niet de indruk wekt dat men erin klem loopt. De portiekjes bij de klaslokalen dragen ertoe bij dat de schaal acceptabel blijft, ondanks krachtige elementen die de maat van het hele gebouw hebben. Door het motief van de van buiten naar binnen doorlopende wand wordt de gespaard gebleven gymzaal op vanzelfsprekende wijze in het nieuwe gebouw opgenomen. Het schooltje heeft een huiselijke atmosfeer. De architecten zijn er terecht van doordrongen dat kinderen in een architectonisch zorgvuldig vormgegeven omgeving moeten opgroeien en hebben de scholenbouw daarom als een belangrijke uitdaging voor hun vakbeoefening opgevat.

Woningbouwprojecten

Tenslotte vraagt de jury aandacht voor vier woningbouwcomplexen, waarvan de eerste twee zich op het voormalige AZU-terrein bevinden.

4 **Woningbouw Zonschild, Maanschild en Sterschild**

Arthur van Schendelstraat

Ontwerp: Paul de Ley, Amsterdam

Opdrachtgever: Amstelland Vastgoed bv

3 **Woningbouw Arendschild** Arthur van Schendelstraat

Ontwerp: Van Sambeek & Van Veen, Architecten, Amsterdam

Opdrachtgever: Amstelland Vastgoed bv

De drie 'urban villa's' van Paul de Ley en de twee bouwblokken van Van Sambeek en Van Veen zijn beide zorgvuldig ontworpen complexen die een bijdrage leveren aan de openbare ruimte.

Het laatstgenoemde is daarbij het meest radicaal van karakter. De lengte van de gevel is met minimale middelen, maar bijzonder trefzeker geleed, onder meer door de twee verdiepingen hoge openingen die de plaats van de portieken aangeven. De terughoudende kleurstelling versterkt hier de massawerking; bij de veel plastischer gebouwen van De Ley wordt die juist ontkend door het gebruik van intense kleuren. In de binnenterreinen van het ondiepe blok van Van Sambeek en Van Veen is een koel, zelfs hard architectuurvocabulaire gebruikt, dat misschien niet ontcracht had moeten worden door de schuine balkons.

2 **Woningbouw Ravelijn** Wageningseberg, Waalseberg (Lunetten)

Ontwerp: Atelier PRO, Den Haag

Opdrachtgever: Bouwfonds Nederlandse Gemeenten

Dit grote woongebouw is van grote klasse. Ondanks de differentiatie van woningtypen en gehanteerde beeldreferenties wordt de grote maat van het geheel nooit uit het oog verloren. Stedebouw en architectuur gaan hier optimaal op elkaar in. De slinger draagt hieraan in niet te onderschatten mate bij. Het kolom- en balkenraster aan de zijde van de autoweg verzekert de continuïteit en kan met groot gemak incidentele toevoegingen in zich opnemen, of deze nu bestaan uit door de bewoners aangebrachte zonweringen of door de architect ontworpen, kleurige luifels bij de trappehuizen. Aan de achterzijde wordt het beeld bepaald door de horizontaliteit van de galerijontsluitingen. De bergingen bevinden zich in een talud, waardoor het gebouw aan allure wint. De wat modieuze vormen op de

hoek en de royale entreepartij aldaar vormen de juiste dosis aan verbijzonderingen die het gebouw nodig heeft. Het is – ook in het kader van het oeuvre van Atelier PRO – een hoogtepunt van woningbouwarchitectuur.

De Rietveldprijs 1993

De jury wil een ander woningbouwproject voordragen voor de Rietveldprijs van 1993.

1 **Woningbouw** Aartsbisschop Romerostraat, Thomas Masarykstraat en omgeving (Voordorp)

Ontwerp: Theo Bosch, Amsterdam

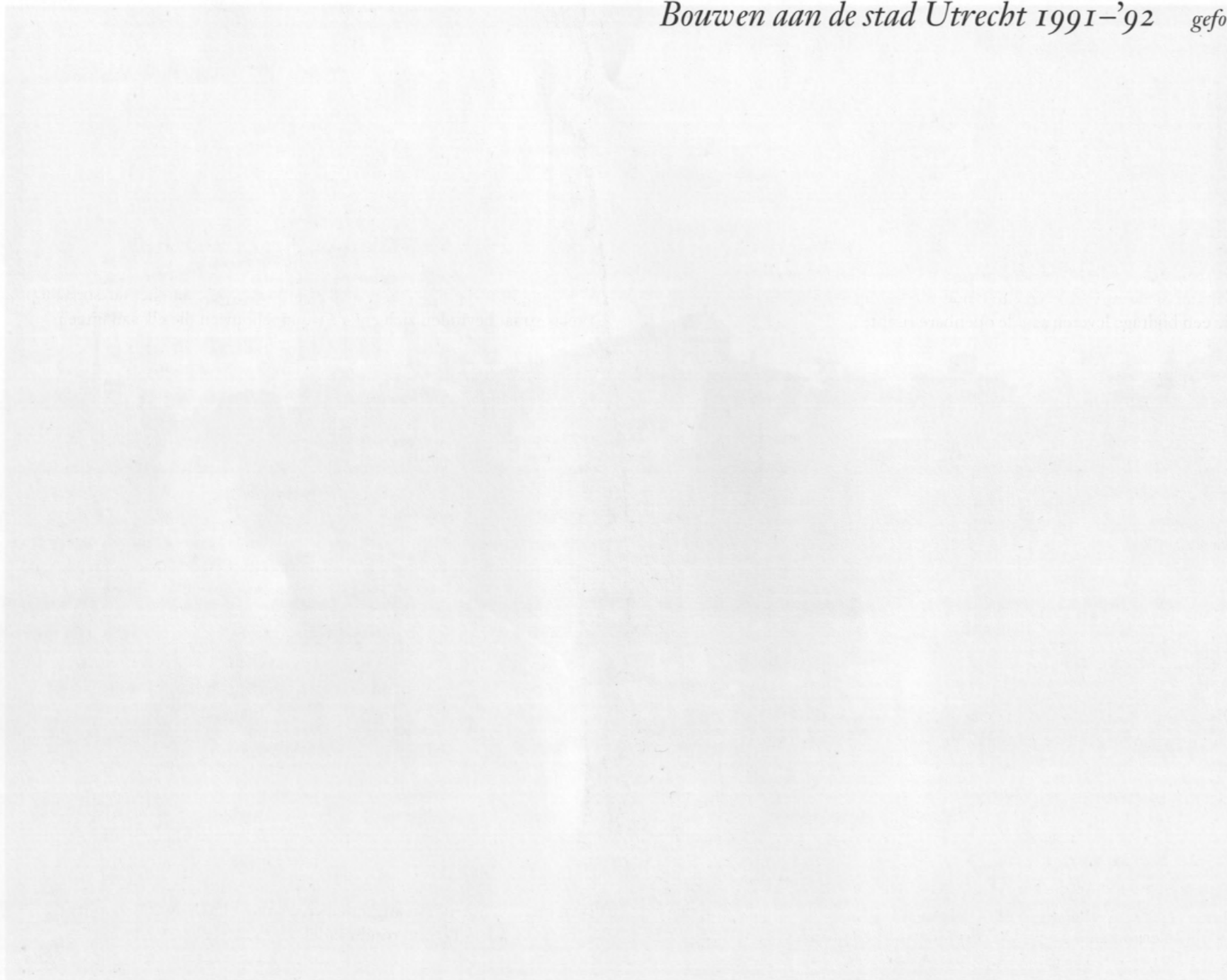
Opdrachtgever: Bouwfonds Woningbouw Amersfoort nv

Dit woningbouwcomplex omvat twee bouwtypes. Aan de Aartsbisschop Romerostraat bevinden zich enkele woongebouwen die elk aan uiteenlopende woningtypen plaats bieden. Deze blokjes hebben een kop en een staart. Ze bemiddelen tussen de schaal van deze stedelijke ontsluitingsweg en die van het omliggende land. Daarachter bevinden zich enkele stroken met eengezinswoningen. Deze zijn geheel in overeenstemming met het landelijke gebied waaraan ze grenzen. De manier waarop de bergingen per woning een entreegebied markeren en ook een terras mogelijk maken, de transparante kamers in de kapverdieping en de manier waarop deze blokjes zijn beëindigd getuigen van een zeldzame combinatie van eenvoud en raffinement. De openbare en private ruimte tussen de verschillende woongebouwen in is formeel van vorm, maar brengt toch een ordenend principe in het gebied aan, dat des te duidelijker zal spreken als de begroeiing tot wasdom is gekomen. De ontspannenheid van het landleven, die in menige uitbreidingswijk wordt vernietigd door de doodse strengheid van het gemiddelde woningbouwplan, is in dit complex op bewonderenswaardige wijze gehandhaafd. Het project is des te overtuigender omdat de vele voorbeelden van hoe het niet moet in de directe omgeving rijkelijk voorhanden zijn. De jury heeft Theo Bosch uiteraard al eerder leren kennen als een bekwaam woningbouwarchitect die virtuoos kan omspringen met moeilijke, binnenstedelijke locaties. Ze was blij verrast om in de wijk Voordorp te ontdekken dat zijn talenten ook rijkelijk konden vloeien bij het vormgeven van de gradiënten tussen een stedelijke en een landelijke omgeving.

Ze meent dat het aan hem toekennen van de Rietveldprijs de naamgever ervan evenveel plezier zou hebben bezorgd als dat wat ze Theo Bosch gunt bij het in ontvangst nemen daarvan, en dat wat de juryleden zelf hebben gehad bij hun rondwandeling door zijn creatie.

Gunnar Daan, Hans van Dijk, Sjoerd Soeters

Bouwen aan de stad Utrecht 1991-'92 gefotografeerd door Kim Zwarts

1 Woningbouw, Aarts-
bisschop Romerostraat,
Thomas Masarykstraat en
omgeving (Voordorp)

Ontwerp: Theo Bosch,
Amsterdam

2 Woningbouw Ravelijn,
Wageningenseberg, Waalse-
berg (Lunetten)

Ontwerp: Atelier PRO, Den
Haag

3 Woningbouw Arend-
schild,
Arthur van Schendelstraat

Ontwerp: Van Sambeek
& Van Veen, Architecten,
Amsterdam

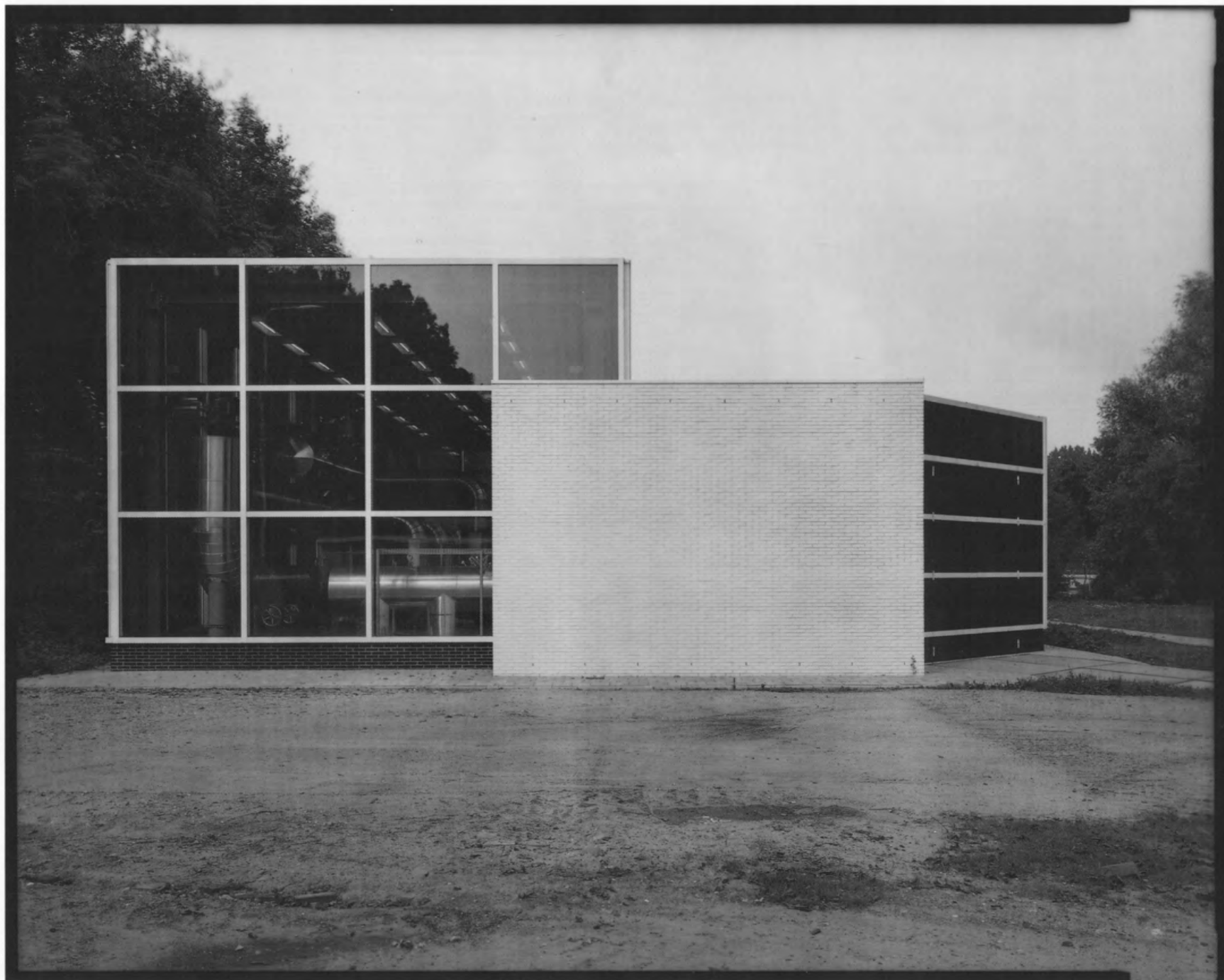
4 Woningbouw
Zonschild, Maanschild en
Sterschild,
Arthur van Schendelstraat

Ontwerp: Paul de Ley,
Amsterdam

5 Sint Victorschool,
Noteboomlaan 137

Ontwerp: De Jong, Hoog-
veld, De Kat Architecten,
Utrecht

6 Warmteoverdracht-
station, Offerhausweg

Ontwerp: J. C. Meulenbelt
en J. B. van Grunsven,
Utrecht

7 Uitbreiding woonhuis
Pemmelaar-Groot
Oudwijkerlaan 33

Ontwerp: Bertus Mulder,
Utrecht

8 Woningbouw, Keizer-
straat 14-16

Ontwerp: Sluimer &
Van Leeuwen, Utrecht

9 Hojel City Center,
hoek Croeselaan en
Graadt van Roggenweg

Ontwerp: Architectenge-
meenschap Van den Broek
en Bakema, Rotterdam

10 Volmacgebouw
Daltonlaan 300 (Rijnsweerd-
Zuid)

Ontwerp: Zwarts & Jansma,
bureau voor architectuur
en produktontwikkeling,
Abcoude

13 Kantoor Moret, Ernst
& Young, Varrolaan 100
(Rijnsweerd-Noord)

Ontwerp: De Jong, Hoog-
veld, De Kat Architecten,
Utrecht

14 Kantoorgebouw,
Newtonlaan 85 (Rijnsweerd-
Noord)

Ontwerp: Bureau voor
architectuur en stedenbouw
Schiller, Maarsse

15 Dubbele woonhuizen,
Chico Mendesstraat (Voor-
dorp)

Ontwerp: MVB, Apeldoorn
(hoekwoningen in
samenwerking met Archi-
tectenbureau Van Tilburg,
Rotterdam)

16 Eengezinswoningen,
Tulagstraat (Voordorp)

Ontwerp: P. P. Hammel,
Rotterdam

17 Kantorencentrum
Utrecht,
Arthur van Schendelstraat

Ontwerp: Van den Oever
Architekten bv, Amstel-
veen

18 Englenschild,
verbouwing hospitaal tot
woningen,
Arthur van Schendelstraat

Ontwerp:
Prof. J. van Stigt, Amster-
dam

19 Faciliteitsgebouw,
Heidelberglaan (De Uithof)

Ontwerp: Van Boekholt
Architecten Associatie, Den
Haag

20 Seniorenhuisvesting
'Park Welgelegen',
Leidseweg 140 (Oog in Al)

Ontwerp: Buro Op ten
Noort-Blijdenstein bv,
Utrecht

De rol van de opdrachtgever

Dankwoord van Abel Cahen,

uitgesproken bij het ontvangen van de Rietveldprijs 1991,

op 23 november 1991

in het Centraal Museum te Utrecht

Toen ik hoorde dat mij de Rietveldprijs 1991 toegekend zou worden voor mijn ontwerp van het Instituut voor Psychiatische Dagbehandeling was ik volkomen verrast. Eigenlijk begreep ik het niet zo goed, omdat de opdrachtgever en ik door de ambtenarij en de bureaucratie twee keer gedwongen waren om opnieuw te beginnen. Ik heb dan ook drie ontwerpen gemaakt, zoals u op de tentoonstelling in dit museum kunt zien. Het tweede ontwerp vond ik het beste en het interessantste: daar ben ik verliefd op gebleven en dat had ik graag willen bouwen. Het uiteindelijke resultaat bezag ik wat relativerend en daarom was ik zo verrast toen ik hoorde dat ik deze prijs kreeg. Dit was voor mij aanleiding om eens door de ogen van de jury naar het gebouw te gaan kijken en ik kwam tot de conclusie dat ze gelijk hebben: het is een mooi gebouw! Dát heb ik in ieder geval te danken aan deze Rietveldprijs.

En dan te bedenken dat ik het krijgen van prijzen altijd heb gebagatelliseerd – vooral omdat ik er nog nooit een had ontvangen! Ik merk nu dat het krijgen van een prijs ontzettend leuk is, niet alleen voor mij, maar ook voor de medewerkers van mijn bureau en voor de aannemer, de firma Woudenberg, die een zeer positieve bijdrage aan de realisering van mijn ontwerp heeft geleverd. En vooral voor mijn opdrachtgever Victor van der Staay, aan wie dit succes voor een groot deel moet worden toegeschreven, vind ik het fantastisch. Echte architectuur maak je als architect alleen met een opdrachtgever die het ambieert om samen met jou echte architectuur te maken, die begrijpt dat hij de voorwaarden moet scheppen zodat jij dat kunt doen – en dan heb ik het niet over een ruimer budget of een hoger honorarium.

Bij de opening van het gebouw van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in Amersfoort heb ik het al eens gezegd en ik herhaal het hier: een opdrachtgever die een middelmatig of slecht gebouw tot stand laat brengen, kan daarvoor nooit alleen de schuld geven aan de middelmatige of slechte architect, die hij zelf heeft gekozen. Hij is gewoon een middelmatige of slechte opdrachtgever, omdat hij nooit de intentie heeft gehad een fatsoenlijk gebouw te realiseren. Te vaak denken opdrachtgevers dat een goed architect een schitterend produkt ontwerpt in dezelfde tijd en met hetzelfde gemak als waarmee een ander rotzooi maakt. Zo is het niet. Het maken van goede architectuur vereist een andere mentaliteit, een grotere inzet, meer tijd en energie. Dat dient een opdrachtgever te beseffen, daar dient hij zijn architect de condities voor te geven, indien hij oprecht streeft naar kwaliteit. Voorwaarde is ook dat de opdrachtgever een architect kiest die hij volledig vertrouwt en waar hij achter blijft staan. Victor van der Staay was zo'n opdrachtgever en omdat zo'n opdrachtgever zeldzaam is, is hoogwaardige architectuur zeldzaam.

Als we niet uiterst alert zijn, zal hoogwaardige architectuur nog zeldzamer worden, want er valt een verontrustend verschijnsel waar te nemen in de relatie tussen opdrachtgever en architect: de opdrachtgever is zich

aan het verwijderen van zijn architect. Er is sprake van een vertrouwenscrisis. Al mijn collega-architecten kennen dit verschijnsel. Ik zou het 'het Stopera-syndroom' willen noemen. Sinds het financiële débâcle rond de bouw van de Stopera (overigens niet het enige) heerst in toenemende mate de opvatting dat architecten halfzachte budgetoverschrijdende artistieke-lingen zijn, die tegen zichzelf in bescherming moeten worden genomen en onder curatele moeten worden gesteld. Dit is begrijpelijk, maar onjuist en bovendien funest voor de ontwikkeling van de architectuur. Zowel bij de Stopera als bij vergelijkbare gevallen is het débâcle niet alleen te wijten aan de slonzigheid van de architecten, maar evenzeer aan de slonzigheid van de opdrachtgevers en aan die van de bouwmanagers, door wie deze zich in toenemende mate laten vertegenwoordigen.

Het is echter vooral het prestige van de architecten dat hierdoor een enorme deuk heeft opgelopen. Want wat zien we gebeuren? Als er een opdracht te vergeven valt, gaat de opdrachtgever niet meer op zoek naar een architect, maar naar een bouwmanagementbureau. Dit bouwmanagementbureau stelt het programma van eisen op, bepaalt het budget, formuleert de opdrachtvoorwaarden, schrijft een wedstrijd uit, kiest de architecten die aan de opdracht deel mogen nemen, kiest de jury die het plan moet beoordelen (en maakt het liefst zelf deel uit van die jury), geeft leiding aan het ontwerpteam en, als het tot bouwen komt, aan het bouwteam. De opdrachtvoorwaarden, die voor elke zichzelf respecterende architect vaak ronduit beledigend zijn te noemen, tonen geen enkel begrip van diens vakgebied, maar zijn door de bouwmanagers wel zo geformuleerd dat bij een mislukking de schuld aan de architect kan worden gegeven. En die mislukkingen zijn er. Budgetoverschrijdingen vinden nog steeds plaats en van architectuur is in een dergelijke opzet veelal geen sprake meer.

Wie zijn deze bouwmanagers, naar wie de opdrachtgever zijn vertrouwen verplaatst? Het zijn van huis uit bedrijfsorganisatoren of calculateurs die in opdracht van architecten en aannemers begrotingen maakten. Hun specialisme is het kwantificeerbare. Maar wij hebben het over architectuur, en dat is een gebonden kunst, waarvan het karakteristieke is dat het bestaat uit kwantificeerbare en uit niet-kwantificeerbare aspecten. Dat een vertrek een minimale hoogte van 2.10 meter moet hebben opdat de langste persoon die erin moet vertoeven zijn hoofd niet stoot, is een duidelijk kwantificeerbaar uitgangspunt. Maar met het ontstaan van architectuur heeft dit helemaal niets te maken. De architectuur begint door met dat kwantificeerbare iets te doen: het vertrek hoger of misschien wel lager dan 2.10 meter te maken. Dan pas begint architectuur. Als men in ons vak alleen uitgaat van kwantificeerbare aspecten, zijn we geen architectuur aan het maken, maar slechts aan het bouwen. Gaan we alleen uit van niet-kwantificeerbare aspecten, dan ontstaat 'niet-realiseerbare architectuur'. Realiseerbare architectuur ontstaat pas als met een mentaliteit van 'be realistic, ask for the impossible' wordt gezocht naar het optimale evenwicht tussen

de kwantificeerbare en de niet-kwantificeerbare aspecten. Als dit optimale evenwicht is bereikt is er sprake van realiseerbare architectuur.

Er is maar één partij die voldoende gemotiveerd is om dit te bereiken, en dat is de opdrachtgever-gebruiker met zijn architect. Als de opdrachtgever al dan niet terecht zijn architect niet vertrouwt, dan heeft hij de verkeerde architect gekozen en dan moet hij een andere architect kiezen en niet een bouwmanagementbureau.

Ik wil besluiten met een boodschap die alles te maken heeft met de doelstelling van de Stichting Rietveldprijs.

Aan de opdrachtgevers: respecteer uw architect. Laat u niet wijsmaken dat een goede architect een budgetoverschrijdende artistieke-ling is, die niet tegen zijn taak is opgewassen en door zogenaamde bouwmanagers onder curatele moet worden gesteld.

Aan mijn collega-architecten: vecht voor uw positie en voor het respect voor uw vakgemeenschap en laat u niet de bevoegdheden ontnemen die u nodig hebt om hoogwaardige architectuur te kunnen maken.

Aan de calculatieadviseurs en de bedrijfsorganisatoren (overigens met alle respect): er is voldoende werk binnen uw eigen vakgebied, denk aan de schoenmaker en houdt u bij uw leest.

En tot slot aan mijn eigen, unieke opdrachtgever, de Willem Arntsz Stichting in de persoon van Vic van der Staay: dank voor het vertrouwen.

Theo Bosch

Rainer Bullhorst architect bna Cary Markerink fotografie

In Nederland is Theo Bosch een van de weinige ontwerpers die de synthese tussen stedenbouwkundige invulling, ruimtelijke architectonische uitwerking en een optimale bruikbaarheid als een vanzelfsprekend onderdeel van het vak beschouwt. De mens staat bij hem hoger dan welke filosofie ook, of het nu gaat om een woning- dan wel utiliteitsbouw. Ook al kent hij de toekomstige bewoners vrijwel nooit persoonlijk, hij beschouwt deze niet als anonieme wezens, maar anticipeert vanuit eigen ervaring en waarneming op vaak ongeformuleerde woonwensen. Zijn architectuur is nooit opdringerig, maar voegt zich naadloos in bestaande, dan wel toekomstige structuren. Daar waar anderen ertoe neigen architectuur als kunstwerk te zien, bestaat zij bij Theo Bosch in eerste instantie als humaan gebruiksvoorwerp. Zijn eerste gerealiseerde ontwerpen dateren van 1965, uit de tijd bij Aldo van Eyck, met wie hij zich in 1971 associeerde.

Integratie In de discussies over de Amsterdamse Nieuwmarktbuurt heeft Bosch gevochten voor een woonfunctie in een nieuw te bouwen stedelijk weefsel. Zinnvolle integratie van elkaar aanvullende gebruiksdoel-einden staan bij hem hoog in het vaandel. Het streven naar een goed ruimtelijk antwoord op een bouwopgave, zowel stedenbouwkundig als architectonisch, kenmerkt door de decennia heen zijn werkwijze. Actieve deelname aan de race om publikatie van esthetische plaatjes, waarin talrijke collega's hun grootste bevrediging vinden, is hem vreemd. Toch treft men vrijwel zijn gehele oeuvre aan in binnen- en buitenlandse vakbladen. Daarbij valt door de jaren heen een grote consistentie op niet alleen in kwaliteit, maar ook in uitdrukking. Nergens ontdekt men enig koketteren met modeverschijnselen of vermeende stijlen. Het werk van Bosch munt uit door zijn fundamentele benadering. Ook al keren in verschillende projecten identieke onderdelen terug, toch blijkt elk op maat gesneden voor de betreffende opgave en situatie. Waar menig architect teruggrijpt op eerder gebouwde ladenplannen, vooral in de sociale woningbouw lange tijd een gebruikelijk verschijnsel, ontwikkelt Bosch voor elke plek een welhaast vanzelfsprekende organische inplant, zowel bij binnenstedelijke opgaven alsook in uitbreidingsgebieden. Hij levert telkenmale het bewijs, dat goede architectuur mogelijk is zonder zwaarwichtige polemieken en conceptuele verhandelingen.

Theo Bosch is een bouwer, geen prater. Hij werd in 1940 te Amsterdam geboren. Door het werk van zijn vader raakte hij al vroeg vertrouwd met het timmerambacht. Een opleiding in dat vak lag voor de hand. Tijdens zijn leerschool als meubelmaker en timmerman ontpopte hij zich tevens als een getalenteerd vaktekenaar. Een eerste aanraking met de architectuur volgde in 1956, toen de zestienjarige een baantje kreeg op een bureau in Amsterdam, waar het accent lag op scholen- en stedenbouw. Via verder technisch onderwijs belandde hij in 1963 op de Academie van Bouwkunst in Amsterdam. Door bemiddeling van Piet Blom en Herman Hertzberger kwam Bosch in 1965 terecht op het bureau van Aldo van Eyck, met wie hij bijna twintig jaar zou samenwerken.

Zijn niet bepaald gebruikelijke vooropleiding heeft tot tenminste één kwaliteit in zijn werk geleid, namelijk zinvol materiaalgebruik en verfijnde, duurzame detaillering, zowel van gevels alsook van het interieur. Deze mist men elders node door het steeds grootschaliger productieproces in de meeste nieuwbouw. Onder andere hierdoor verouderen zijn gebouwen veel minder snel dan de meeste andere.

Ontwerpinspiratie vond hij reeds op de ambachtsschool in het werk van Frank Lloyd Wright, in de oude en nieuwe Japanse architectuur, vooral die van Kenzo Tange, alsmede in de gebouwen van Le Corbusier, waar destijds niemand omheen kon. Op de Academie van Bouwkunst kwam hij vervolgens in aanraking met ideeën en werk van Jan Duiker en Charles Rennie Mackintosh. De Jugendstil trok hem erg aan, vooral vanwege het ontbreken van dogma's daarin. Met de vrijheid van denken en ontwerpen en de aandacht voor detailleringen voelde hij zich sterk verwant.

Zijn eerste bijdrage op het bureau bij Aldo van Eyck bestond uit puur bouwkundige assistentie, zoals het maken van bestek- en werktekeningen, onder andere voor de Pastoor van Ars-kerk in Den Haag. Pas later kreeg hij de kans zelf te ontwerpen. Alhoewel hij in 1971 officieel compagnon van Aldo van Eyck werd, groeide de behoefte aan een eigen bureau. Achteraf erkent Theo Bosch veel van zijn bureaupartner te hebben geleerd, al verschilden hun opvattingen over het vak: 'Aldo wilde elke keer een kunstwerk afleveren, ik wilde in eerste instantie iets maken dat functioneert.'

Deze opvatting loopt als een rode draad door zijn hele oeuvre. Een eerste kans dit in de praktijk te demonstreren kreeg Bosch met de opdracht

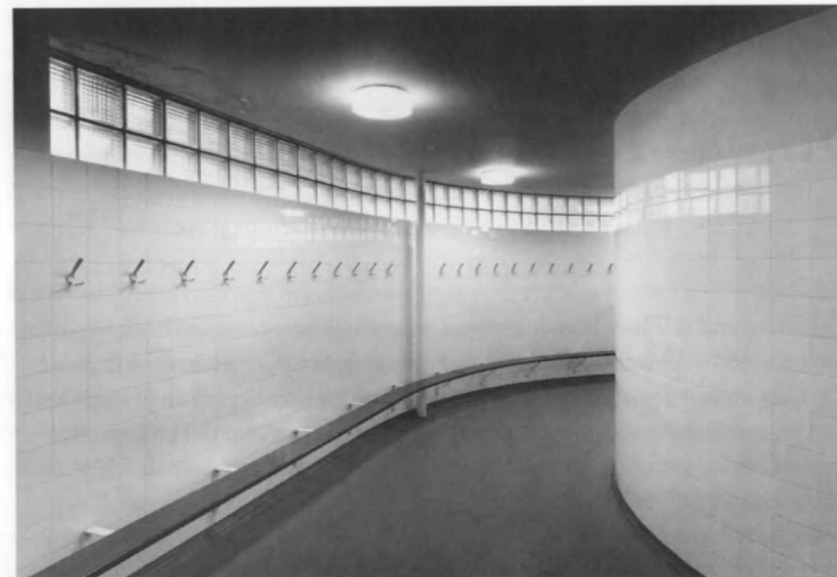
a Aan de Amsterdamse Singel geeft de nieuwe architectuur van de Faculteit der Letteren een antwoord op maat en schaal van de oude grachtenbebouwing. Zelfs vanuit de binnengelegen gangen ontwaart men de historische gevels. Door de afgeschuinde hoeken dringt daglicht tot diep in het interieur. (1984)

b Kleed- en waslokaal van de gymnastiekzaal in de Amsterdamse Nieuwmarktbuurt krijgen daglicht via hoog geplaatste glazen bouwstenen respectievelijk een bijna celebrale lantaarn. (1984)

c Vanuit de wachtruimte bij een trouwzaaltje in Amsterdam-Noord heeft men rondom uitzicht op de omgeving. (1991)

a

b

c

voor herstel van een stadsdeel in Zwolle, dat in 1975 werd opgeleverd. Daarbij ging het niet alleen om materiële en fysieke invulling van een terrein, maar vooral om het opnieuw creëren van de inhoudelijke en stedelijke betekenis van de binnenstad. Daaronder verstaat hij handhaving dan wel terugbrengen van een verscheidenheid aan functies inclusief al hun vervlechtingen, waarbij wonen als meest belangrijk wordt aangemerkt, naast werken, winkelen en recreëren. Dat resulteerde in een plan met winkel- en kantoorruimte, 75 woningen in liefst 17 verschillende typen met onderling nog eens kleine afwijkingen of varianten, waardoor een voor de binnenstad typische grote diversiteit werd bereikt. Het parkeren geschiedde deels onder de huizen. Door het historische stratenpatroon min of meer te herstellen, door de keuze van baksteen als gevelmateriaal, door de verschillende manieren waarop de overgang van buiten naar binnen en omgekeerd is geïnterpreteerd, vergroeit een twintigste-eeuwse invulling als een harmonisch geheel met haar omgeving van veel oudere datum. Een invulling, die zich gedraagt binnen hetgeen er al stond, die de oude binnenstad accepteert, erop reageert en haar bevordert. Van negeren en overheersen, gebruikelijke kwalijke eigenschappen van de meeste toenmalige oplossingen, is geen sprake. Het hele plan is in eerste instantie op de mens betrokken.

Met dit project, waaraan destijds de Minister van Volkshuisvesting het predikaat 'experimenteel' inclusief een riant subsidie toekende, bracht Bosch de discussie over de stedelijke bebouwingsdichtheid, maar ook over de afbakening van openbare en privé-gebieden op gang. Sinds Zwolle hebben zowel stadsbesturen, als woningbouwverenigingen en architecten zich bezonnen op de kenmerken en specifieke kwaliteiten van stedelijke structuren, ruimtelijk en functioneel.

Dat dit niet alleen een opvatting van vakbroeders weergeeft, onderstreept een evaluatie onder de bewoners, vijf jaar na de oplevering door de Rijksoverheid gehouden. Destijds gaf 97% aan, zich heel goed in de buurt thuis te voelen, vooral vanwege de integratie van functies en het als gemeenschappelijk erf aangelegde binnenterrein, waaraan een gemeenschapsbevorderend effect werd toegeschreven. Veel hedendaagse architecten komen aan dergelijke kwaliteiten nauwelijks toe. Voor Theo Bosch staan zij nooit los van architectuur, getuige ook zijn opstelling in de Nieuwmarktbuurt-discussie.

In zijn maatschappelijke betrokkenheid streeft hij naar optimale oplossingen voor zowel het individu, als het geheel van de samenleving, en dan in het bijzonder de stedelijke. Als een gebouw geen bijdrage aan de stad levert is het in zijn ogen geen goed gebouw, al ziet het er nog zo fraai uit. In gesprekken tijdens excursies hekelt hij zonder schroom gewichtige gebouwen, die macht uitstralen, imponeren of alleen esthetische kwaliteiten bezitten, ook al worden zij door kunst- of architectuurscritici de hemel in geprezen.

Letterenfaculteit Solitaire, grootschalige inpassingen in kleinschalig, samenhangend weefsel krijgen van hem een onvoldoende. Dat lijkt volumineuze nieuwbouw in stadscentra onmogelijk te maken. Wie echter de in 1984 voltooide Amsterdamse Letterenfaculteit kent, moet toegeven, dat zelfs een ruim 10.000 m² groot bouwprogramma zich in een historische omgeving kan voegen. Een kwestie van vakmanschap en fatsoen. Het meer dan honderd meter lange en hier en daar vijftientig meter diepe complex staat er nu bijna tien jaar, in hartje Amsterdam, tussen Singel en Spuistraat, leunend tegen enerzijds patriciërshuizen en anderzijds het 'Witte Huis', een pand in Hollandse Jugendstil. Geen onderwijsgebouw met collegezalen, bibliotheek, kantine en studeer- en werkvertrekken achter imitatiegevels, maar architectuur van deze tijd, helder van opzet, opgewekt als Amsterdammers. Licht dringt tot diep in het interieur, andersom hebben de gebruikers vanaf vrijwel elke plaats contact met de omgeving. Zij weten waar ze zijn, zitten niet in een anonieme doos, maar maken deel uit van de stad.

Zoals Theo Bosch zich in het klein inleeft in details, verplaatst hij zich, in grotere dimensies, in de geleding van de stad. Zijn archief herbergt geen opgeblazen analytisch filosofische beschrijvingen van een concept, noch bewaart het ingewikkelde programmatische en ruimtelijke analyses. Het enige, wat men er aan voorstudies vindt, zijn ingekleurde schetsen van plattegronden, doorsneden en gevels, niet in talloze varianten maar slechts één set, die vrijwel volledig overeenstemt met het uiteindelijk uitgevoerde resultaat. Zonder weifeling komen zijn ontwerpen tot stand, wel met grote overtuiging en vanzelfsprekendheid, alsof er voor een plek slechts die ene oplossing bestaat. Het sympathieke en daarom wellicht tijdloze aan zijn architectuur is een houding, die zich voordoet zoals zij is. Wat de Letterenfaculteit betreft, is dat het beeld van een groot complex met uiteenlopende functies, die binnen het geheel ook als zodanig herkenbaar zijn. Verschillende onderverdelingen van door de gevelkolomafstand bepaalde vensteropeningen, in tweeën, drieën of vieren, geven consequent toegespast gebruik en omvang van de erachter gelegen ruimten aan. Op de onderste lagen is dat beeld vrij continu, in het silhouet zijn de verschillen groter. Men zou kunnen zeggen, dat de deels torenachtige elementen van de bovenverdiepingen refereren aan het beeld van de belendende trap-, klok- of topgevels. Maar ook al haalt Theo Bosch zijn houvast uit de omgeving, dan is hooguit sprake van zorgvuldige observatie en niet van de behoefte aan verwijzing.

Deze aan de omgeving ontleende architectonische houvast vindt hij in bestaande eeuwenoude compositie-elementen als proportie, ritme, getal, geleding en dominant. Compositie-elementen, die evenals in de muziek, ongeacht tijdperk, mode of stijl ook in de architectuur onmisbaar en vooral geldig blijven.

d, e Alhoewel de individuele woningen van de Filmwijk in Almere door de serres en de parcellering goed herkenbaar zijn, zorgt een overkoeplend dak voor stedenbouwkundige eenheid. De op de begane grond gedeeltelijk gesloten erker garandeert voldoende privacy. (1992)

d

e

f, g Vanuit dit atelier boven op een bestaande woning in Overleek naar ontwerp van Lucien Lafour, heeft men een panoramisch uitzicht op de polder en een aangrenzende plas. Vanaf het water en de weg vormt het torenachtige, asymmetrische element een duidelijk herkenbare eigennijve landmark. (1988)

f

g

h Schaal, maat, opbouw en getal van de negentiende-eeuwse panden aan de Amsterdamse Stadhouderskade keren terug in de recente invulling van het Willemshuis. (1991)

h

i, j Op een voormalig bedrijfsterrein aan de Houtmankade in Amsterdam wordt het gesloten-bouwblokfenomeen hersteld. Niet letterlijk echter, want ondanks de visuele continuïteit verbinden grote openingen in de gevel de binnenruimte met de omgeving. (1993)

k, l, m Kleinschalige aanbouwen scheppen een landelijke sfeer in dit overigens ruimtelijk eerder stedelijk opgezette woningbouwproject in de Utrechtse wijk Voordorp. De ook in andere ontwerpen toegepaste daklichten van serres of erkers laten het daglicht tot diep in het interieur doordringen. (1992)

i

j

k

l

m

Een notitie over gemeentelijk architectuurbeleid

dr. ir. N. de Vreeze

directeur van het Stimuleringsfonds voor architectuur

Is er in een verhaal over 'gemeentelijk architectuurbeleid' aanleiding om iets te zeggen over het werk van Theo Bosch? Laat ik ermee beginnen: ik bewonder zijn woningbouwprojecten. Ze zijn op het eerste gezicht steeds ontroerend elegant, als juwelen ingevoegd in hun omgeving. Bij nader inzien blijven vooral de zorgvuldigheid en de compromisloze precisie van detaillering, materiaalcombinaties, de plattegronden in samenhang met de bouwblokcomposities en de verkaveling respect afdwingen. In al zijn projecten heeft kennelijk de bouwmeester ruimte gekregen om objectief vakmanschap zonder enige terughoudendheid te koppelen aan subjectieve poëtische fascinaties. Of heeft hij die ruimte in slopende procedures en vermoeiende vechtpartijen afgedwongen? Wist de opdrachtgever wel waar hij aan begon toen Theo Bosch uit de selectieprocedure naar voren kwam, of werd de opdrachtgever langzaam maar zeker geïntroduceerd in en medeplichtig gemaakt aan het streven naar kwaliteit? Architectonische en stedenbouwkundige kwaliteiten komen nooit moeiteloos tot stand; de architect dient vasthoudend te zijn, op het eigenwijze af, maar allereerst ook talentvol, intelligent en met begrip voor de essentie van de opdracht en de locatie.

Theo Bosch verstaat z'n vak. Ik ben overtuigd van de wervende kracht van zijn projecten, niet alleen op het niveau van het gebruik en de directe beleving, maar vooral voor de actuele architectonische en stedenbouwkundige cultuur. Ze dragen bij aan de herkenning en erkenning van de autonome betekenis van architectonische en stedenbouwkundige prestaties. Ze dragen bij aan het vermogen om het middelmatige en gemakzuchtige van het sublieme te onderscheiden. Iedereen kan zich individueel voor deze bewustwording openstellen, maar belangrijker is het wellicht dat er een soort collectief bewustzijn ontstaat bij instituties en organisaties die de besluitvorming over bouwproductie en stadsontwikkeling beheersen.

Het is met de architectuur in Nederland wonderlijk gesteld. Het lijkt erop dat de Minister van Cultuur, mevrouw d'Ancona, groot gelijk heeft als ze constateert dat er zoveel 'nikserigs' gebouwd wordt. Te veel bedrijfsgebouwen en kantoren hebben geen enkele allure; glimmend soms, veel marmer, 'n fontein ervoor en een vijver, maar alles in het wat klungelige stijl van de goedkope poenigheid die bij modern management schijnt te horen, liefst op een toplocatie. Niets herinnert aan een park, als het maar 'brain-park' heet, en ruime parkeervoorzieningen biedt. En in de meeste woonwijken zijn nog slechts vier smaken te krijgen omdat de marktbewuste en klantvriendelijke bouwondernemer z'n investeringsrisico's bovenal tot een overzichtelijke omvang beperkt wil houden: rijtjeshuizen, twee-onder-een-kap, 'n villaatje aan een waterkant met aanlegsteiger of een luxe appartementen-gebouw voor welgestelde bejaarden met veel balkons en dakterrassen. De wethouder van het grondbedrijf wil vooral tempo maken en geen gezeur over architectonische allure of stedenbouwkundige structuur.

Doe maar gewoon dan is 't al ingewikkeld genoeg.

Dat alles heeft met architectuur en stedenbouw niets van doen. De wereld van projectontwikkelaars, investeringen in grond en vastgoed, exploitatie en rendement, is goed gescheiden van de wereld van architectonische en stedenbouwkundige cultuur, tradities en ambities, dromen en fantasieën, inspirerende perspectieven en ruimte voor beheerst vakmanschap in ontwerp en uitvoering. De verhalen daarover, en de inspirerende voorbeelden uit binnen- en buitenland, worden gekoesterd in een gesloten circuit van publicisten en ontwerpers. In de ene sector wordt 'het gewone' gecultiveerd: het risicoloze ontwikkelen en bouwen, het standaardprodukt dat een verzekerd rendement oplevert. In de andere sector worden juist de uitzonderingen opgespoord, de grenzen, de ruimtelijke sensatie, de combinatie van licht en kleur en materiaal, die bewondering afdwingt en ontroering teweegbrengt.

In officiële architectuurkritieken is het 'not done' aandacht te besteden aan de banaliteit en de schaamteloze slordigheid van 95 % van de Nederlandse bouwproductie. Zelfs de analyse van oorzaken en gevolgen van procedures en machtsverhoudingen komt nergens aan de orde en zeker niet in zoiets verhevens als architectuurkritiek. In het oordeel van de dames en heren architectuurcritici over de architectonische en stedenbouwkundige productie mag de door opdrachtgevers en gemeentelijke diensten geknevelde architect geen rol spelen, de architect met de rug tegen de muur, het pistool op de borst, het programma van eisen in z'n strot en een gehalveerd honorarium en een uitgeklede opdracht in z'n handen. Maar zou het niet toch nuttig zijn aandacht te besteden aan de maatschappelijke context waarin architectuur en stedenbouw tot stand komen? Kan de confrontatie tussen schaamteloze banaliteiten enerzijds en sublieme prestaties anderzijds niet juist inspirerend zijn voor al die functionarissen die meepraten en meebeslissen over de ontwikkeling van bouwprojecten en stedenbouwkundige structuren? Architecten mogen soms weer helden zijn, maar van wethouders en particuliere opdrachtgevers mag verwacht worden dat ze niet alleen de budgetten bewaken en de exploitatie sluitend maken, maar ook dat ze bijdragen aan het levend houden en verder ontwikkelen van een architectonische en stedenbouwkundige cultuur.

Op lokaal niveau hebben allereerst gemeentebesturen een grote verantwoordelijkheid voor de architectonische en stedenbouwkundige kwaliteit van wat er gebouwd wordt. Met de tientallen nota's over 'Gemeentelijk Architectuurbeleid', die de laatste jaren zijn geschreven, *lijkt* een nieuwe activiteit aan het lokale bestuur te zijn toegevoegd, maar in feite gaat het om de publieke verantwoordelijkheid voor het stedelijk beheer en de stadsontwikkeling, die al vanaf de Woningwet van 1901 aan gemeentebesturen was gedelegeerd. Het gaat daarbij nog steeds om het waarborgen van functionele, esthetische en technische kwaliteiten via bijvoorbeeld bouw- en

woningtoezicht, welstandstoezicht, gronduitgiftevoorwaarden, bestemmingsplanbepalingen, selectie van opdrachtgevers en begeleiding van bouwprocessen en de eigen gemeentelijke activiteiten op het gebied van stedenbouwkundig ontwerp, beheer en inrichting van de openbare ruimten, groenvoorzieningen en parkeerbeleid.

In de periode van de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog kon dit lokale gemeentelijke beleid vorm krijgen onder de bescherming van een intensief beleid van de rijksoverheid, en in het kielzog van de grootschalige structurerende opgaven met betrekking tot het inlopen van de achterstand in de woningbouw. Daarbij waren vooral lokale woningcorporaties als opdrachtgevers betrokken, waardoor sociale doelstellingen en intensieve lokale contacten de basis konden zijn voor een intensief gemeentelijk beleid op het gebied van stedelijk beheer en stadsontwikkeling. Vanaf de jaren zeventig werd dit beleid op dezelfde basis voortgezet op het gebied van de stadsvernieuwing.

Vanaf het begin van de jaren tachtig werd de samenwerking tussen gemeenten en commerciële marktpartijen in de bouwnijverheid belangrijker. Daarmee werd de relatie tussen gemeenten en opdrachtgevers losser en meer dan in het verleden beïnvloed door bedrijfseconomische overwegingen. Architectonische prestaties en stedenbouwkundige coördinatie werden in toenemende mate afhankelijk van toevallige persoonlijke ambities.

Steeds meer bepalen ingewikkelde politieke, bedrijfseconomische en administratieve procedures de uitkomst van planontwikkelingsprocessen. In de dagelijkse praktijk blijkt de noodzaak om rekening te houden met de commerciële belangen van projectontwikkelaars en financieringsmaatschappijen groter geworden dan het ontwikkelen van en het vasthouden aan kwalitatieve uitgangspunten. Hun belangen zijn vooral gericht op het bedrijfseconomisch benutten van de potenties van een bepaalde plek zonder zich verantwoordelijk te voelen voor de stedelijke structuur als geheel. Hierdoor ontstaat het gevaar van een sterke fragmentatie van sterke en zwakke plekken in de stad, met heel verschillende ongecoördineerde architectonische signaturen en met slecht afgestemde morfologische identiteiten.

Stedenbouwkundige planning is hoe dan ook een zaak van lange adem en bestuurlijke vasthoudendheid, en het is de vraag of in de huidige bestuurlijke cultuur op lokaal niveau daarvoor voldoende draagvlak is, gebaseerd op een goed inzicht in relevante stedenbouwkundige ambities én op een adequate inzet van bestuurlijke en administratieve middelen om kwalitatieve uitgangspunten voor stedelijk beheer en stedelijke ontwikkelingen ook te effectueren. In allerlei processen rond architectuur en stedenbouw lijken vooral de waan van de dag en commerciële overwegingen op korte termijn richting te geven aan de besluitvorming. Gemakkelijke coalities, rendementsoverwegingen en risicobeperking, toevallige uitkomsten van grondspeculatie en eigendomsverhoudingen, al deze zaken zijn in de dage-

lijke praktijk van de stadsontwikkeling dominant en ze vormen een voortdurende bedreiging voor een stadsontwikkeling gebaseerd op kwalitatieve uitgangspunten.

Maar tegelijkertijd is ook het inzicht in die kwalitatieve uitgangspunten zelf troebel geworden. Processen die zich in en rond steden afspelen worden beheerst door grootschalige sociaal-culturele en economische ontwikkelingen, die maar nauwelijks beheerst kunnen worden en waarvan de richting noch de uitkomsten goed kunnen worden overzien. Waar gaat het heen met de mobiliteit? Welke functies zullen stadscentra in de toekomst vervullen en hoe zullen de stedelijke periferie en de suburbane woonmilieus er in de toekomst uitzien? Hoe ontwikkelt de woningmarkt zich en welke eisen zullen bedrijven in de toekomst aan hun huisvesting stellen? Wat betekent de te verwachten toename van de immigratie voor de ontwikkeling van de stedelijke cultuur in Nederland en in welke mate zullen de sociaal-ruimtelijke segregatieprocessen daardoor versneld worden?

Op lokaal niveau zijn de laatste jaren eigenlijk over alle thema's van woningbouw, stadsontwikkeling, stadsvernieuwing en infrastructuur werken fundamentele kwalitatieve discussies ontstaan. Aan de stadsranden werd de vraag gesteld naar een adequate overgang tussen stad en platteland, naar de kwaliteit van de perifere woongebieden en naar de wenselijkheid van enige samenhang in de chaotische ontwikkeling van omvangrijke bedrijfsterreinen. In de stadsvernieuwingsproductie ontstond hernieuwde belangstelling voor de kwaliteit van het stedelijke beeld na de stadsvernieuwingsoperatie. Bovendien werd het kritiekloos volgen van bestaande verkavelingspatronen ter discussie gesteld en er werd gestreefd naar betekenisvolle morfologische accenten door herordening van bestaande stedelijke structuren. Tenslotte werd de typologie van woningen en woongebouwen in de stad opnieuw aan onderzoek en experimenten onderworpen. Voor de grote bouwlocaties waarop de productie tot het jaar 2005 zal worden geconcentreerd ten behoeve van een gespreide en planmatige verstedelijking werd een begin gemaakt met stedenbouwkundig onderzoek naar adequate stedelijke milieus voor nieuwe woongebieden.

Al deze ontwikkelingen doen zich voor in en rond de instellingen, organisaties en bestuurslagen die direct of indirect bij de bouwproductie zijn betrokken. Maar er ontstond ook een bredere publieke belangstelling voor architectonische en stedenbouwkundige prestaties: er is een groeiende aandacht voor architectuur en stedenbouw bij de media, bij uitgeverijen en bij onderwijsinstellingen te constateren. Tentoonstellingen over architectuur worden niet alleen in Amsterdam goed bezocht, maar ook in bijvoorbeeld Groningen, Maastricht en Haarlem. In diverse gemeenten zijn bestuurders, opdrachtgevers, architecten en bewoners van de stad met elkaar in discussie gegaan over de kwaliteit van de gangbare bouwproductie en stadsontwikkeling. Er werden samenwerkingsverbanden en werk-

wijzen ontwikkeld, waarin het streven naar een hoge kwaliteit van afzonderlijke bouwopgaven en van de stedelijke structuur weer tot uitgangspunt werd genomen van de veelal ingewikkelde besluitvormingsprocedures, en tegelijkertijd werden diverse initiatieven genomen om, bijvoorbeeld via prijsvragen, meervoudige studieopdrachten en tentoonstellingen, de publieke belangstelling voor de bouwproductie, de stadsontwikkeling en het stedelijk beheer te bevorderen.

Architectonische prestaties en stedelijke structuren ontwikkelen zich in het spanningsveld tussen culturele ambities en commerciële belangen. Gemeentelijk architectuurbeleid zou tot doel moeten hebben het politieke, professionele en publieke debat hierover op lokaal niveau te stimuleren, met als uitgangspunt dat de stedelijke cultuur bij uitstek het domein is waar private en publieke belangen goed in evenwicht moeten worden gehouden en waar commerciële doelstellingen de niet-rendabele kwalitatieve ambities niet voortdurend moeten wegduwen. Het gaat dan bijvoorbeeld om de volgende thema's:

- wat zijn de sterke en zwakke locaties van een stedelijk gebied, welke ontwikkelingen zijn op dit moment gaande, door welke sociaal-culturele en economische trends worden die beheerst, hoe moeten die beoordeeld worden in het licht van gewenste en ongewenste processen en met welke bestuurlijke instrumenten kunnen die worden beheerst en gestuurd?
- welke betekenis kan het ontwerp voor stedelijke gebieden en voor afzonderlijke architectonische objecten hebben in de huidige stadsontwikkeling, op welke uitgangspunten en kwalitatieve doelstellingen zou het stadsontwerp gebaseerd moeten zijn, en hoe kunnen in de huidige praktijk dergelijke uitgangspunten en doelstellingen worden geëffectueerd?
- welke rol spelen de verschillende participanten op het toneel van de stedelijke cultuur, wie bepaalt het scenario en de verandering van de decors, wie regisseert, wie ziet toe op het gewenste verloop van het spel, wie stelt welke sancties indien de regels van het spel worden overtreden en tenslotte: wat wil het publiek eigenlijk, krijgt het waar het recht op heeft?

De gestelde vragen hebben betrekking op alle niveaus van de stedelijke cultuur: van stoel tot stad en van voortuin tot landschap. Architectuurbeleid zou vooral gericht moeten zijn op het beschermen van expliciete sociaal-culturele doelstellingen in de stadsontwikkeling tegen al te kortzichtige en oppervlakkige bedrijfseconomische overwegingen. Daarvoor is het nodig duidelijk te zijn over en een draagvlak te creëren voor sociaal-culturele ambities en doelstellingen en het is nodig om de 'oude' instrumenten daarvoor, zoals bouw- en woningtoezicht, welstandstoezicht, gronduitgiftevoorwaarden, bestemmingsplanbepalingen, selectie van opdrachtgevers en begeleiding van bouwprocessen en de eigen gemeentelijke activiteiten op het gebied van stedenbouwkundig ontwerp, beheer en in-

richting van de openbare ruimten, groenvoorzieningen en parkeerbeleid opnieuw te ijken.

Lokaal architectuurbeleid moet er vooral op gericht zijn de belangstelling voor architectuur en stedebouw op lokaal niveau te stimuleren met een continue stroom beleidsvoornemens en presentaties van plannen voor de stad. Participanten in de besluitvorming over bouwproductie en stadsontwikkeling moeten gestimuleerd worden aan de discussies daarover deel te nemen: particuliere ontwikkelaars, woningcorporaties, onderwijsinstellingen, de pers, gebruikersgroepen, de vakwereld. In het debat over architectuur en stedebouw moet het begrip kwaliteit steeds opnieuw gedefinieerd worden en daardoor een breed draagvlak krijgen. Het publieke debat over architectuur en stedebouw en een brede belangstelling daarvoor zijn de beste waarborgen voor een ambitieuze sfeer binnen gemeentelijke diensten en bij particuliere projectontwikkelaars.

Particuliere projectontwikkelaars en woningcorporaties zullen moeten begrijpen dat het opdrachtgeverschap in de ontwikkeling van bouwprojecten op meer gebaseerd moet zijn dan op procesbeheersing, risicobeperking, afzetwaarborgen en winstoptimalisatie. Het inzicht in de culturele dimensie van bouwopgaven als bijdrage aan het stedelijke bouwwerk moet richting geven aan de inhoud van het opdrachtgeverschap; dit zou vooral moeten blijken uit begrip voor de locatie, uit het 'programma' dat ten grondslag wordt gelegd aan de bouwopgave, uit de architectenselectie en uit de mate waarin het te realiseren bouwwerk expliciet een bijdrage levert aan het functioneren van een stedelijke structuur.

Lokale architectuurcentra, zoals ARCAM in Amsterdam, ABC in Haarlem, de Kunststichting in Rotterdam en het CAS in Groningen blijken een belangrijke invloed te kunnen aanwenden op het laten ontstaan van een brede belangstelling voor architectuur en stedebouw. Door voortdurend, en op deskundige wijze allerlei thema's uit de stedelijke cultuur aan de orde te stellen kunnen beslissingen over ingrepen in de stad weer deel gaan uitmaken van een spannende en kleurrijke culturele beweging. Informatie, kritiek, vertoog en vertier gaan hierbij hand in hand. Gemeentebesturen zouden dergelijke architectuurcentra ruimhartig moeten subsidiëren, opdat ze een inspirerende bijdrage kunnen leveren aan de intellectuele en publieke onderbouwing van een van de belangrijkste publieke taken van de lokale overheid: richting geven aan het beheer en de ontwikkeling van het stedelijke bouwwerk.

Tenslotte: de beste garantie voor kwaliteit in de gebouwde omgeving is een permanente 'tentoonstelling' van de bouwproductie en de stadsontwikkeling in de pers, op radio en televisie, in gemeenteraden en op scholen, in diensten en bedrijven, in directiekamers en afdelingsvergaderingen.

Het gaat er daarbij om in concrete projecten, in fotoreportages en in

studieuze reflecties duidelijk te maken wat architectonische en stedenbouwkundige kwaliteit kan zijn en waar, door wie en hoe dat gerealiseerd is.

De projecten van Theo Bosch hebben onmiskenbaar een bijdrage geleverd aan de oriëntatie van sommige gemeentebesturen en opdrachtgevers op een hoogwaardige architectonische en stedenbouwkundige normstelling. De kwaliteit van zijn projecten spreekt voor zich; ze zijn in staat om te verleiden, niet om te kopiëren maar om een hoog ambitieniveau tot norm te stellen.

Maar een architectonische en stedenbouwkundige cultuur ontstaat niet alleen door een oriëntatie op uitzonderlijke prestaties; er moet daarnaast voortdurend aandacht besteed worden aan wat per se vermeden zou moeten worden. Ook schaamte over gebrek aan kwaliteit kan een belangrijke bron van inspiratie vormen voor gemeentelijk architectuurbeleid!

Een stad met tien burgemeesters

Paul Meurs architect en publicist

In en rond Utrecht zal de komende jaren fors geïnvesteerd worden. Nu de stad en haar omringende gemeenten echt bij de Randstad horen en zelfs zijn uitgeroepen tot 'stedelijk knooppunt', is de weg vrij voor de bouw van nieuwe woningen en kantoren, met alle bijbehorende voorzieningen. De rijksoverheid wil dat de belangrijkste steden van het land weer gaan groeien en heeft het eerdere uitgangspunt om de verstedelijking te verspreiden, zoals met het groeikernenbeleid, opgegeven. In geconcentreerde steden zijn de afstanden die de mensen voor hun werk of hun plezier afleggen beperkt en kan het gebruik van het openbaar vervoer of – liever nog – van de fiets worden aangemoedigd. Ook uit oogpunt van internationale concurrentie, werkgelegenheid en het milieu zijn een paar flinke steden beter dan een boel kleintjes. Voor het aantrekken van nieuwe (buitenlandse) bedrijven is een gunstig vestigingsklimaat nodig. Het woningaanbod, de recreatieve voorzieningen en het landschapsschoon tellen daarbij net zo hard mee als de bereikbaarheid en de faciliteiten voor communicatie. Geen wonder dat de nota's en rapporten over de ruimtelijke ordening al jaren bol staan van termen als 'kwalitatief' en 'hoogwaardig'. Het beleid waarin deze doelstellingen gerealiseerd worden begint zo langzamerhand vorm te krijgen. Het is dus tijd om te zien wat voor goeds de bouwplannen aan Utrecht en omgeving zullen toevoegen en vooral wat de consequenties ervan voor de kwaliteit van de bestaande regio zijn. Een belangrijke vraag is hoe uiteindelijk van de verstedelijkte regio een stadsgewest valt te maken. Voorlopig blijft het onduidelijk of Utrecht over vijftientig jaar het uiterlijk van een grote stad of van een verzameling aan elkaar gegroeide dorpen en stadjes zal hebben.

Onzichtbare stadsmuren Een stad met een zo centrale locatie als Utrecht zou in principe alle kanten kunnen opgroeien. Utrecht heeft geen zee, bergen of brede rivieren die in de weg liggen. Toch zijn er verrassend veel andere barrières, die fungeren als onzichtbare of moeilijk zichtbare grenzen. De stad ligt gevangen in een web van infrastructuur, militaire,

ecologische, landschappelijke en bestuurlijke systemen. In minder dan een eeuw tijd ontstond er een beknellend korset van spoorlijnen, snelwegen en kanalen. Aan de oostzijde waren er verder de 'verboden kringen' rond de forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie die tot in de jaren vijftig onbebouwd moesten blijven. De militair-strategische betekenis van het open landschap is sindsdien veranderd in een ecologische. Alsof er helemaal geen half miljoen mensen dicht opeen wonen, snijden ecologische verbindingzones en waardevolle landschappen dwars door de stadsregio. Het landschap is encyclopedisch, want het bevat alle mogelijke combinaties van zand, klei en veen. Aan elke kant heeft Utrecht een ander buitengebied, variërend van de Heuvelrug tot het Groene Hart en van het buitenplattenslandschap tot het plassengebied. Minstens zo divers, maar op een andere manier, is de bestuurlijke omsingeling van Utrecht. Een dozijn zelfstandige dorpen, die op het oog bij de stad horen, geeft de regionale besluitvorming het karakter van een Poolse landdag.

Juist de uitbreidingen van Utrecht die in het verleden door deelbelangen en randvoorwaarden vertroebelden hebben vaak een interessante kwaliteit. Ze zijn uniek en plaatsgebonden, omdat de oplossingen in detail moesten worden aangepast aan de omstandigheden. Op andere plaatsen in de regio konden nieuwbouwwijken blindelings over de bestaande situatie heen worden getekend en ontstond een grauwheid als overal elders. Aan alle kanten groeide de stad tot aan haar grenzen. In het oosten veranderde het schootsveld van de Nieuwe Hollandse Waterlinie in een buffer voor de elite dorpen op de Heuvelrug. Ten westen van de stad vormde de zone met achtereenvolgens spoorlijnen, fabrieken, het Amsterdam-Rijnkanaal en de A2 een dusdanig obstakel dat het landelijk gebied tot bij de stad doorliep. Naar het noorden en naar het zuiden bouwde men zover mogelijk door; Maarssen en Nieuwegein ontwikkelden zich tot slaapsteden.

Op twee manieren wordt het geheel bijeen gehouden. Enerzijds maakt het netwerk van autosnelwegen elke plaats in de regio bereikbaar. Dit systeem is ongevoelig voor barrières, onbepaald en oneindig. Anderzijds zijn

de traditionele stadsentrees op een meer symbolische manier de samenbindende elementen in de regio. Het gaat dan om de Kromme Rijn, de Vecht, de Vaartse en de Oude Rijn en de oude uitvalswegen van de stad. In dit stelsel symboliseert de Domtoren het middelpunt van een concentrisch geheel dat zwakker wordt naarmate men verder uit het centrum komt en dat wél gevoelig is voor barrières. Vandaar bijvoorbeeld dat het spreekwoordelijke 'achter het spoor wonen' een minderwaardige betekenis heeft. De beide systemen zijn complementair en onmisbaar voor de stad. Dankzij het wegnnet kan men in Utrecht komen. Het web van historische en natuurlijke structuren maakt dat men zich ook in Utrecht kan voelen.

De nieuwe bouwopgave Het rijk heeft bepaald hoeveel er in de regio van Utrecht gebouwd mag worden in de periode tot het jaar 2015. Wat het precies betekent dat er zo'n 60.000 woningen, anderhalf miljoen vierkante meter kantoor en zevenhonderd hectare bedrijfsterreinen bijkomen is lastig voor te stellen, behalve dat het veel is. De bevolking van het stadsgewest neemt met ongeveer een kwart toe. Van de woningen zal maar een klein deel (30%) in de sociale sector vallen. De markt mag de rest ontwikkelen. Concreet zal dit resulteren in een oceaan van rijtjeshuizen en hier en daar een stadsvilla met appartementen. Het terugtreden van de overheid vindt zijn weerslag in de openbare ruimte. Deze wordt zo klein mogelijk. Door bijvoorbeeld de kavels te vergroten kunnen de bewoners eigenhandig een parkeerplaats, carport of garage aanleggen en hoeft de overheid niet meer voor het parkeerprobleem op te draaien. Om het immense bouwvolume in het stadsgewest kwijt te kunnen werd een globale visie op de toekomstige stad ontwikkeld en puzzelt men nu de voorgenomen uitbreidingen erin.

Het Intergemeentelijk Structuurplan (ISP), zoals dat momenteel op de tekentafel ligt, beschouwt groot-Utrecht als een diverse stad, die toch compact is. Ruimtelijke obstakels in het stadsgewest dienen bestreden te worden, onder meer door de nieuwbouw aan te laten sluiten op wat er al is. De beschikbare ruimte beperkt zich tot de zones ten westen en ten zuiden van de stad. Het groene gebied tussen de deftige wijken van Utrecht en de villadorpen ten oosten van de stad blijven onbebouwd; de ecologische en landschappelijke waarden zijn hier namelijk te groot. De opzet van de nieuwbouwgebieden wordt gedictieerd door de mogelijkheden van het vervoer. Snelwegen, een nieuw regionaal wegnnet en haltes van de regio-trein of de sneltram komen overal dichtbij te liggen. Centraal in het structuurplan staat de opgave om het stadsgewest niet als een dozijn losse ge-

meenten, maar als een gevarieerde totaliteit te laten functioneren. Om dit te bereiken dienen de stads- en dorpsranden te veranderen van een reeks achterkanten in een gezichtsbepalend en verbindend element.

Bij de uitwerking van het structuurplan zullen landschap, natuur en Groene Hart in stelling worden gebracht voor het realiseren van een werend woonklimaat. In de taal van de planners heet het dat milieu-overwegingen een 'stuurfactor' vormen en dat de 'milieuperspectieven geoptimaliseerd worden' door duurzaam te bouwen. De beleden liefde voor groen, natuur en duurzaamheid is een milieuvriendelijke verpakking van wat er werkelijk staat te gebeuren, namelijk grootschalige verstedelijking met hier en daar een groenstructuur. Op de plankkaart neemt het toekomstige stadsgewest de gedaante aan van een amorfe massa met enkele stedenbouwkundige gezwellen. Het streven naar een compacte stad impliceert dat het fragiele landschappelijke systeem binnen het stadsgewest wordt geëlimineerd en zich hooguit in een gedresseerde vorm in de stad mag manifesteren. De haast middeleeuwse voorstelling van groot-Utrecht als een gesloten geheel wordt in modelstudies onderstreept door te spreken van de stadspoorten van het gewest. Ze zouden door Breukelen, Vianen en Driebergen gevormd worden en naar respectievelijk Schiphol, België en Duitsland functioneren. Deze voorstelling van zaken suggereert verschillen tussen binnen- en buitengebied en tussen stad en platteland. In werkelijkheid bestaan die allang niet meer.

Met de waardering voor de kwaliteit van natuur en landschap valt het in de praktijk wel mee. Wanneer echt rekening met het bestaande zou worden gehouden dan kan de regio slechts de helft van het beoogde bouwvolume opnemen. Door een meer pragmatische benadering, waarbij het Groene Hart opschuift en men hier en daar een groene wig wegveegt of een ecologisch kerngebied laat sneuvelen, ontstond toch een 'zoekmodel' waarin plaats is voor liefst anderhalf keer de benodigde bouwoppervlakte. Zo heeft het plan voldoende marges voor compromissen tussen de gemeenten, zonder dat het lijkt of de uitgangspunten overboord gaan. Dit proces van besluitvorming is bizar, omdat vanuit compleet verschillende visies op het stadsgewest naar een illusionaire consensus wordt gewerkt, zonder dat de kwaliteit van het eindresultaat ter sprake komt. De noodzaak om de ambitieuze plannen snel uit te voeren en het feit dat het programma tevoren vastlag, maken dat het voorstel nog voor het klaar is, wordt vrede digd als het maximaal haalbare resultaat.

Tegenstellingen Waar de omstandigheden nu al als legitimatie voor de onvermijdelijke tekortkomingen van het Intergemeentelijk Structuurplan worden opgevoerd, lijkt het grootste manco juist te zijn dat het plan onvoldoende op die omstandigheden inspeelt. De nota met ISP-hoofdlijnen bevat dusdanige tegenstrijdigheden dat er weinig van een consistente toekomstvisie voor de stadsregio overblijft. Zo hebben de planners gekozen

voor een compacte stad met een krachtige stedelijkheid, maar krijgt de besluitvorming erover gestalte vanuit een anti-stedelijke opstelling in de deelnemende gemeenten. Verder zal de geconcentreerde stad voornamelijk opgebouwd moeten worden uit ruim opgezette laagbouwwijken; een oplossing met de compactheid van een olievlek. Een ander verbazingwekkend aspect is het gemak waarmee de schaal en de uitstraling van een compacte stad geprojecteerd worden op een regio. Het streven naar samenhang door middel van groene routes voor het langzaam verkeer verdraagt een erg optimistische kijk op de opgave om grote afstanden en flinke barrières te overwinnen. Vanuit functionele overwegingen valt het daarnaast te betwijfelen of de binnenstad van Utrecht nog wel het verbindende element is voor de buitenwijken en kantoorparken in dit deel van de Randstad. Met de wens om van de periferie stad te maken worden de mogelijkheden overschat om met traditionele middelen inspirerende stedenbouw te bedrijven in gebieden die door hun omvang, monotone programma en snelle realiseringstermijn alles in zich hebben om saai, vervelend en vervreemdend te worden. Tegelijkertijd worden de potenties van het bestaande landschap en vooral van de open ruimte als kwaliteit voor het stadsgewest genegeerd.

Omdat meer dan de helft van de bouwproductie in Vleuten-De Meern terecht zal komen, lopen met name tussen de gemeenten Utrecht en Vleuten de spanningen hoog op. De Utrechtse zien Vleuten als een nieuwe zijtak van de stad. Vanuit dit oogpunt zullen alle fysieke barrières naar het uitbreidingsgebied geslecht moeten worden. Voor de A2 werd daarom een tunneltracé bedacht en het glastuinbouwgebied dat direct aan Utrecht grenst mag verhuizen, bijvoorbeeld richting Harmelen. Dat de barrières in werkelijkheid al beginnen bij de viaducten en tunnels van de spoorlijnen in de Utrechtse binnenstad en verder bestaan uit de hoge brug over het Amsterdam-Rijnkanaal en bufferfuncties (fabrieken, kanaalhavens) die zich niet snel opzij laten saneren, lijkt even vergeten. De gemeente Vleuten accepteert op zich de bouw van tienduizenden woningen binnen haar grenzen, maar wil zich met de uitbreiding wel tegen Utrecht afzetten. Voor Vleuten hoeft de A2 niet overdekt te worden. Men ziet de snelweg, geflankeerd door bedrijfsterrains, als een soort waterscheiding tussen beide gemeenten. Waar deze grens goed voor is blijft onduidelijk. De gemeente toont zich meer bezorgd over een gunstige afkoopregeling voor de tuinders dan over de kwaliteit van de nieuwe stad, ondanks of misschien wel dankzij de slechte economische perspectieven van het tuinbouwgebied. Het alternatieve stedenbouwkundige plan dat men heeft laten maken biedt slechts een smakeloze pannenkoek van verstedelijking. Dit ontwerp blijft steken in massaliteit en een wezensvreemde monumentaliteit; precies de eigenschappen die de grote uitbreidingsplannen van dertig jaar geleden in het oostblok markeerden.

Meer visie op een aangenaam eigen leefklimaat spreekt uit de opstel-

ling van de gemeente Houten. Men wil graag een satellietstad in het groen blijven, met een overzichtelijke omvang, de geneugten van de stad en het plezier van het landleven. Na de bouw van 6000 huizen zal de kern van Houten een ideale omvang hebben. Voor de gemeente is meer nieuwbouw bij het dorp of in de groene buffer naar Nieuwegein en Utrecht dan ook uitgesloten. In plaats daarvan wil men eventueel het verderop gelegen gehucht Schalkwijk als bouwlocatie beschikbaar stellen om een nieuwe satellietstad te maken. Dit – slimme – aanbod strookt echter niet met het concept van de compacte stad. Het is daarom waarschijnlijk dat de gemeente Houten niet verder zal groeien en dat de grote woningaantallen terecht komen aan de andere kant van Nieuwegein, waar voor de locatie Rijnenburg maximaal 15.000 woningen op het programma staan. Tussen Utrecht en Nieuwegein blijft tenslotte het Noorderbreed over. Dit restgebied zou eigenlijk een ideaal centrum van de regio kunnen vormen, ingeklemd als het is door drie snelwegen en de twee belangrijkste kernen van het gewest. Desondanks biedt het de aanblik van een achterbuurt. Er zijn vage plannen om hier recreatieve voorzieningen of anders woningbouw te realiseren. De gemeente Houten, waartoe een gedeelte van het Noorderbreed behoort, is tegen verstedelijking, hoewel de geïsoleerdheid van het satellietdorp daar allerminst gevaar mee hoeft te lopen. Zo zou de uitgebrande buitenplaats Heemstede met een nieuwe bestemming als schakel van een hoogstedelijk naar een open gebied kunnen fungeren.

Gelijktijdigheden De doelstelling om van het stadsgewest een compacte stad te maken gaat voorbij aan het feit dat de regio bestuurlijk misschien ooit bestaansrecht zal krijgen, maar fysiek allerminst een afgerond of af te ronden geheel vormt. Het stadsgewest als zodanig stelt niets voor; het is onderdeel van grotere systemen en opgebouwd uit kleinere structuren. In het groot gaat de regio op in de Randstad of zelfs in een Europese nevel van steden. In het klein bestaat het gebied uit het web van de oude stad met zijn tentakels naar de omgeving, maar ook uit de besloten wereld van een satellietstad als Houten of het anonieme leven in de suburbs langs de snelweg. Groot-Utrecht manifesteert zich in paradoxale tegenstellingen: de stadsregio is zowel stad als platteland; historisch als postmodern; topisch (plaatsgebonden) als atopisch (plaatsloos). Het centrum kan worden gelegd bij de Dom, maar ook in het bos van Amelisweerd, op het verkeersknooppunt Oudenrijn of in Hoog Catherijne, bij uitstek een ‘perifeer’ winkelcentrum, maar dan middenin de binnenstad. Het doel om de mobiliteit in te perken wordt in het structuurplan opgevat als een aansporing om de stadregio aan elkaar te klonteren. Dat is echter nergens voor nodig. Het verkeersnet heeft geen middelpunt en ligt als een raster op het gebied. Ook het openbaar vervoer zal als een richtingloos netwerk worden uitgebouwd.

Een plan dat voor een groot gebied wordt opgesteld krijgt pas echt

zijn kwaliteit in de uitwerking op een kleinere schaal. Dan ontstaat een toegevoegde waarde van het concrete ontwerp en kan een vervlechting van oude en nieuwe elementen tot stand komen. Om hoogwaardige stadsuitbreidingen te krijgen valt profijt te trekken van natuur, landschap en historie. Hoewel het de bedoeling is om de nieuwe wijken ten westen van Utrecht in de uitwerking op de bestaande structuur te enten, blijkt in de grootschalige voorfase weinig van een afstemming op zaken als historische plaatsen, de ondergrond, monumenten, landschappelijke bijzonderheden, ecologische verbindingen of de open ruimte. Bij voorbaat wordt zo de kans verkeken om de nieuwbouw letterlijk een plaats te geven. Het omgekeerde gebeurt: de context mag zich naar de plannen voegen. De griend langs de A2 ligt bijvoorbeeld op een verkeerde plaats, wanneer tenminste vanuit het nieuwbouwconcept wordt geredeneerd. Omdat het een belangrijk natuurmonument betreft werd voorgesteld om hem dus maar ergens anders opnieuw aan te leggen; een oplossing waarmee voor de stad niets gewonnen wordt. Een ander voorbeeld van gesjoemel met de bestaande situatie is het idee om in het nieuwbougebied van Vleuten de Oude Rijn weer open te scheppen, hoewel deze rivierloop al sinds mensenheugenis dicht zit. Op zich zal de geësceneerde werkelijkheid een prachtig resultaat opleveren en de waardering voor en waarde van de huizen vergroten. De uitbreiding krijgt er echter eerder de allure van de Efteling dan van de Vechtstreek mee.

Architectuur als leverancier van instantkwaliteit Het plan om met de uitvoer van grote bouwprogramma's te werken aan een divers en kwalitatief stadsgewest dreigt uit te monden in een voorstel om op één superlocatie ten westen van de stad praktisch alle nieuwe woningen weg te zetten. In het uiterste geval verrijzen in het gebied Vleuten-Rijnenburg 47.500 woningen, slechts verlevendigd door een tweetal groenstroken en het gebrom van de A12. Hoewel de voornemens voor het behoud van natuur, landschap en historie groot zijn, krijgt de marktsector volop de ruimte om een oneindige zee van laagbouw over de laatste open gebieden uit te smeren. Dit versteende landschap wordt verkocht als duurzaam en milieubewust. De rol van landschapsarchitecten en de monumentenzorg zou constructief moeten zijn, maar reikt in de westflank noodgedwongen niet verder dan het inperken van de schade.

Hoe groot-Utrecht er in de toekomst ook uit mag zien, zeker is dat van het stadsgewest uit 2015 nu al meer klaar is dan er tot die tijd bij zal worden gebouwd. Gezien de aard en de omvang van de bouwproductie valt te verwachten dat het hoogwaardige woonmilieu vooral van reeds bestaande kwaliteiten afkomstig moet zijn. Utrecht is allang een aantrekkelijke vestigingsplaats met een gewaardeerde leefomgeving. Om uitbreidingen te realiseren die niet alleen zo min mogelijk bederven, maar ook uit zichzelf aantrekkelijk zijn volstaat het niet om de nieuwbouw weg te houden uit de

met natuur en landschap zo rijk gezegende oostflank bij Zeist en De Bilt. Te gemakkelijk wordt de noodzakelijk geachte verstedelijking behandeld als een af te wenden kwaad, in plaats van als een reëel gegeven.

Gezien de schaarse ruimte in het centrum van het land kan worden betwijfeld of het zin heeft om allerhande functies in of om het stadsgewest te behouden of te versterken. Dat geldt voor een gedeelte van het woningaanbod, voor bepaalde bedrijfssoorten en bijvoorbeeld voor het verplaatsen van de glastuinbouw naar Harmelen. Voor de echt noodzakelijke stadsuitbreidingen dienen architectonische typologieën bedacht te worden die daadwerkelijk een antwoord geven op de uitdagingen en randvoorwaarden die de stad, het landschap en de open ruimte stellen. Het ligt voor de hand om onafwendbare verstedelijking ook als zodanig vorm te geven, dus met hogere dichtheden, concentraties van hoogbouw en een sterkere vermenging van functies. In het bestaande stedelijke gebied past natuurlijk veel meer nieuwbouw dan de 5000 woningen die nu gepland staan, bijvoorbeeld in het Noorderbreed of het Utrecht City Project. Bij de meer geconcentreerde uitbreidingen in de weilanden tenslotte zal het goed zijn ook de andere kanten van de stad opnieuw te overwegen, zoals de noord-oostflank richting Maartensdijk. Dan moeten echter niet de productiecijfers, maar analyses ter plekke en architectonische modelstudies uitmaken hoeveel er bij kan.

Ondanks de inzet van alle betrokkenen en ieders streven naar kwaliteit kan het structuurplan onmogelijk tot een adequate kwaliteitsvisie leiden, omdat het enerzijds op bouwen en niet op beheren is gefixeerd en anderzijds het ter wereld komt als het lelijke kindje van een ernstig gecompromitteerde politieke en ruimtelijke besluitvorming. Wanneer het compromis uiteindelijk door iedereen is aanvaard en de rek aan alle kanten uit de oplossing is, dan mogen de architecten zich vastbijten in het creatieve ontwerp van een verleidelijk beeld en een riant opgezette wooncocon. Zie daar de kwalitatieve woon-, werk- en ontspanomgeving. Het onbehagen van Theo Bosch voor de praktijk van het bouwen in de periferie wordt er begrijpelijk door. De smakelijke saus waarmee architecten geacht worden de meest naargeestige bouwvolumes op te fleuren, zal nooit meer goed kunnen maken wat er in een eerder stadium verkeerd ging.

Dit artikel is onder meer gebaseerd op de Nota Hoofddijnen van het Intergemeentelijk Structuurplan voor de regio Utrecht (SRO RBV, Utrecht, geen datum) en gesprekken met een vijftal ambtenaren die vanuit diverse disciplines en instanties bij de ontwikkeling van groot-Utrecht betrokken zijn.

1 Woningbouw
Aartsbisschop Romerostraat, Thomas Masarykstraat
en omgeving (Voordorp)
Ontwerp: Theo Bosch, Amsterdam

2 Woningbouw Ravelijn
Wageningseberg, Waalseberg (Lunetten)
Ontwerp: Atelier PRO, Den Haag

3 Woningbouw Arendschild
Arthur van Schendelstraat
Ontwerp: Van Sambeek & Van Veen, Architecten,
Amsterdam

4 Woningbouw Zonschild, Maanschild en Sterschild
Arthur van Schendelstraat
Ontwerp: Paul de Ley, Amsterdam

5 Sint Victorschool
Noteboomlaan 137
Ontwerp: De Jong, Hoogveld, De Kat Architecten,
Utrecht

6 Warmteoverdrachtstation
Offerhausweg
Ontwerp: J. C. Meulenbelt en J. B. van Grunsven,
Utrecht

7 Uitbreiding woonhuis Pemmelaar-Groot
Oudwijkerlaan 33
Ontwerp: Bertus Mulder, Utrecht

8 Woningbouw
Keizerstraat 14-16
Ontwerp: Sluimer & Van Leeuwen, Utrecht

9 Hojel City Center
hoek Croeselaan en Graadt van Roggenweg
Ontwerp: Architectengemeenschap Van den Broek
en Bakema, Rotterdam

10 Volmacgebouw
Daltonlaan 300 (Rijnsweerd-Zuid)
Ontwerp: Zwarts & Jansma, bureau voor architectuur
en produktontwikkeling, Abcoude

11 Kantoor
Archimedeslaan (Rijnsweerd-Zuid)
Ontwerp: Architectenbureau Cees Dam, Amsterdam

12 Impact Kantoor
Euclideslaan 2 (Rijnsweerd-Noord)
Ontwerp: Architectenbureau Cees Dam, Amsterdam

13 Kantoor Moret, Ernst & Young
Varrolaan 100 (Rijnsweerd-Noord)
Ontwerp: De Jong, Hoogveld, De Kat Architecten,
Utrecht

14 Kantoorgebouw
Newtonlaan 85 (Rijnsweerd-Noord)
Ontwerp: Bureau voor architectuur en stedenbouw
Schiller, Maarssen

15 Dubbele woonhuizen
Chico Mendesstraat (Voordorp)
Ontwerp: МТВ, Apeldoorn
(hoekwoningen in samenwerking met Architecten-
bureau Van Tilburg, Rotterdam)

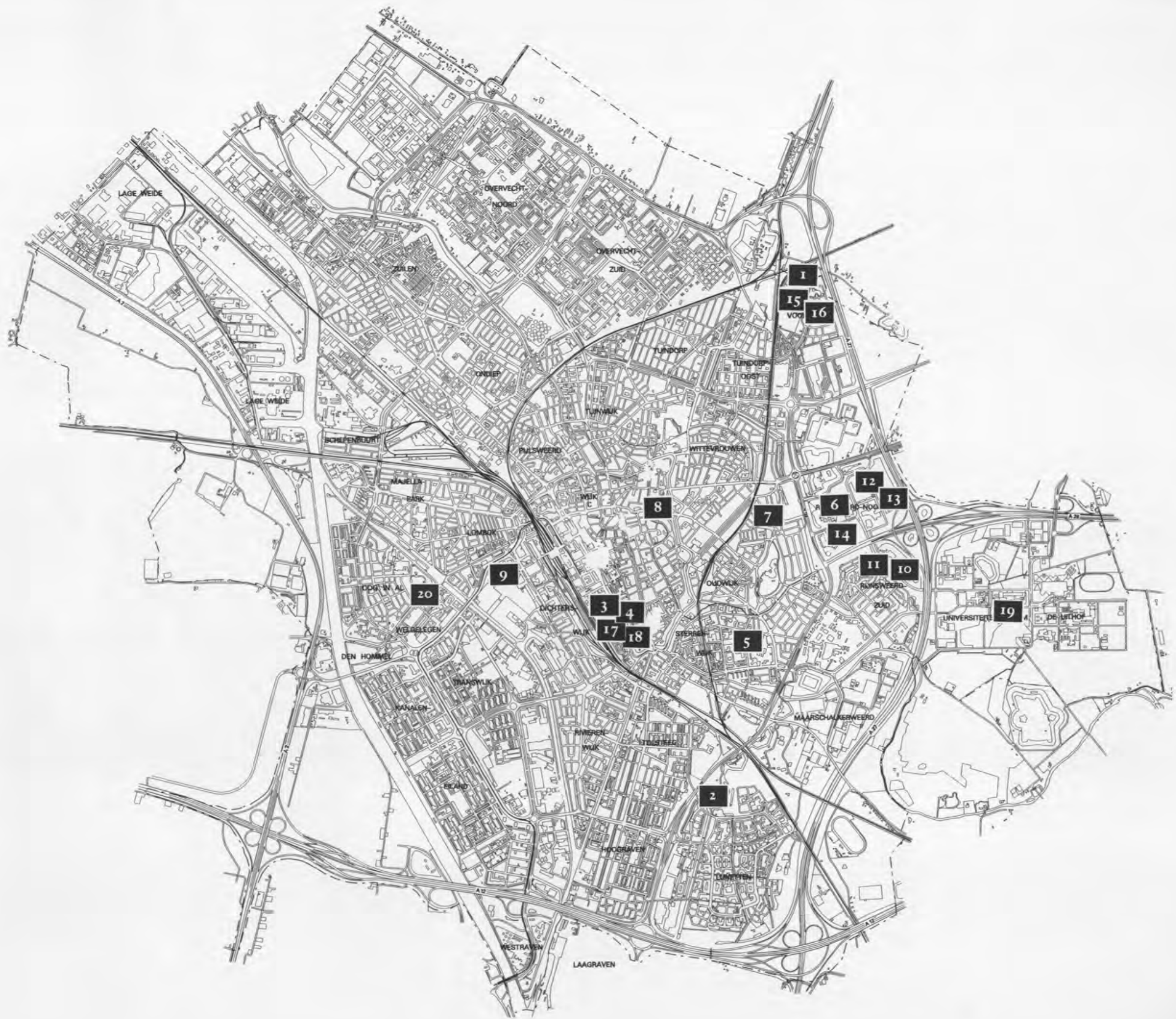
16 Eengezinswoningen
Tulagstraat (Voordorp)
Ontwerp: P. P. Hammel, Rotterdam

17 Kantorencentrum Utrecht
Arthur van Schendelstraat
Ontwerp: Van den Oever Architecten bv, Amstelveen

18 Enghlenschild, verbouwing hospitaal tot woningen
Arthur van Schendelstraat
Ontwerp: Prof. J. van Stigt, Amsterdam

19 Faciliteitengebouw
Heidelberglaan (De Uithof)
Ontwerp: Van Boekholt Architecten Associatie, Den
Haag

20 Seniorenhuisvesting 'Park Welgelegen'
Leidseweg 140 (Oog in Al)
Ontwerp: Buro Op ten Noort-Blijdenstein bv,
Utrecht

1. *Verständnis*
 2. *Arbeitsweise*
 3. *Arbeitsweise*
 4. *Arbeitsweise*
 5. *Arbeitsweise*
 6. *Arbeitsweise*
 7. *Arbeitsweise*
 8. *Arbeitsweise*
 9. *Arbeitsweise*
 10. *Arbeitsweise*
 11. *Arbeitsweise*
 12. *Arbeitsweise*
 13. *Arbeitsweise*
 14. *Arbeitsweise*
 15. *Arbeitsweise*
 16. *Arbeitsweise*
 17. *Arbeitsweise*
 18. *Arbeitsweise*
 19. *Arbeitsweise*
 20. *Arbeitsweise*
 21. *Arbeitsweise*
 22. *Arbeitsweise*
 23. *Arbeitsweise*
 24. *Arbeitsweise*
 25. *Arbeitsweise*
 26. *Arbeitsweise*
 27. *Arbeitsweise*
 28. *Arbeitsweise*
 29. *Arbeitsweise*
 30. *Arbeitsweise*
 31. *Arbeitsweise*
 32. *Arbeitsweise*
 33. *Arbeitsweise*
 34. *Arbeitsweise*
 35. *Arbeitsweise*
 36. *Arbeitsweise*
 37. *Arbeitsweise*
 38. *Arbeitsweise*
 39. *Arbeitsweise*
 40. *Arbeitsweise*
 41. *Arbeitsweise*
 42. *Arbeitsweise*
 43. *Arbeitsweise*
 44. *Arbeitsweise*
 45. *Arbeitsweise*
 46. *Arbeitsweise*
 47. *Arbeitsweise*
 48. *Arbeitsweise*
 49. *Arbeitsweise*
 50. *Arbeitsweise*
 51. *Arbeitsweise*
 52. *Arbeitsweise*
 53. *Arbeitsweise*
 54. *Arbeitsweise*
 55. *Arbeitsweise*
 56. *Arbeitsweise*
 57. *Arbeitsweise*
 58. *Arbeitsweise*
 59. *Arbeitsweise*
 60. *Arbeitsweise*
 61. *Arbeitsweise*
 62. *Arbeitsweise*
 63. *Arbeitsweise*
 64. *Arbeitsweise*
 65. *Arbeitsweise*
 66. *Arbeitsweise*
 67. *Arbeitsweise*
 68. *Arbeitsweise*
 69. *Arbeitsweise*
 70. *Arbeitsweise*
 71. *Arbeitsweise*
 72. *Arbeitsweise*
 73. *Arbeitsweise*
 74. *Arbeitsweise*
 75. *Arbeitsweise*
 76. *Arbeitsweise*
 77. *Arbeitsweise*
 78. *Arbeitsweise*
 79. *Arbeitsweise*
 80. *Arbeitsweise*
 81. *Arbeitsweise*
 82. *Arbeitsweise*
 83. *Arbeitsweise*
 84. *Arbeitsweise*
 85. *Arbeitsweise*
 86. *Arbeitsweise*
 87. *Arbeitsweise*
 88. *Arbeitsweise*
 89. *Arbeitsweise*
 90. *Arbeitsweise*
 91. *Arbeitsweise*
 92. *Arbeitsweise*
 93. *Arbeitsweise*
 94. *Arbeitsweise*
 95. *Arbeitsweise*
 96. *Arbeitsweise*
 97. *Arbeitsweise*
 98. *Arbeitsweise*
 99. *Arbeitsweise*
 100. *Arbeitsweise*

